

Osmanlı'da Tercüme* Kavramı ve Tanzimat Dönemindeki Edebî Tercümelere Dair Çalışmalar**

Haşim KOÇ***

İyi bir mütercim, büyük bir müellif kıymetindedir.

Her hangi lisanda olursa olsun, Usûl-i tercümeden maksad, bir ma'nâyı bir zarfdan diğer zarfa koymaktır. Ancak vazifesi ve birinci maksadı mazrûfî vikâye ve lâynkıyla ihâta itmekdir.¹

KÜLTÜRLERİN oluşumunda ve gelişiminde çevirilerin önemli rol oynadığı bilinen bir gerçektir. Çeviri faaliyetinin aslında bir kültür ve medeniyet havzasındaki bilgi birikimini diğer bir havzaya aktaran ve bu havzada kabul görüp işlenmesine, reddedilip eleştirilmesine ve dolayısıyla alıcı havzadaki kültürün zenginleşmesine olanak sağlayan bir faaliyet olduğunu söyleyebiliriz. Düşünce tarihinde yapılacak kısa bir gezinti, bize bunun birçok örneğini sunabilecekken, günümüzde düşüncelerin hareketliliğine atılacak kısa bir bakış da bu genel geçer kanunun güncel uygulamasını bize sarıh bir biçimde gösterecektir. Biz bu yazımızda Türk düşünce tarihinde önemli bir dönem olan Tanzimat devrine bir yolculuk yapıp, Tanzimat döneminden Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar

* Bu çalışmada tercüme ve çeviri kavramlarının işaret edecekleri mana, aksi yazar tarafından ifade edilmedikçe aynı olacaktır.

** Bu yazı, 2004 yılında sona eren yüksek lisans tezime dayanarak yazılmıştır. Burada yüksek lisans çalışmalarım boyunca, bana desteğini esirgemeyen hocalarım, Prof. Şerif Mardin, Prof. Saliha Paker, Doç. Recep Şentürk, PD. Dr. Claus Schönig'e ve arkadaşım Ercüment Asil'e teşekkürlerimi sunmak isterim. Ayrıca hem tez yazım sürecinde hem de bu makalenin yazılışında varlığı ve yardımlarıyla bana her zaman destek olan eşim Gülçin Koç'a da sonsuz şükranlarımı sunarım.

*** Orta ve Yeni Çağ Tarihi Bölümü, Georg-August-Üniversitesi, Göttingen ve Max-Planck Tarih Enstitüsü, Göttingen, Doktora Öğrencisi.

1 Mehmed Ziya, *Rehber-i Usûl-i Tercüme*, Dersaâdet: Kasbar Matbaası, 1325.

geçen sürede yapılmış çevirileri ele alacağız. O dönemdeki çeviri hareketlerini ele alırken bu hareketlerin etkilerini inceleyen eserleri ve bu konuda o günden bu yana birikerek oluşmuş literatürü mercek altına almak da yazının bir diğer iddiası olacaktır.

XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun "en uzun yüzyılı" dir.² Bu uzun yüzyılda Osmanlılar, Batı karşısında düşmüş oldukları göreceli zayıflığa çözüm bulma çabalarına girişmişler ve bu girişimin sonucunda Batı'daki gelişmeleri daha önceleri rastlayamadığımız bir canlılıkla takip etmişlerdir. Bu takibin sonucunda, Batı'da çeşitli alanlarda üretilen metinlerin Osmanlı muhatap kitesine aktarıldığını görmekteyiz. Çevirilerin önce teknik, bilim ve tıp alanında başladığını, sonrasında ise edebiyat, tiyatro, felsefe gibi alanlara sıçradığını söyleyebiliriz.³ Yazımın ilk kısmında Tanzimat dönemine değin geçen sürede gerçekleştirilen çevirilere dair yazılanlara kısaca değineceğiz. Sonrasında ise, Tanzimat dönemindeki genel çeviri hareketlerine bakıp o dönemdeki edebî çeviriler üzerine yoğunlaşarak yazımızı sona erdireceğiz.

Tanzimat'a kadar gelen döneme baktığımızda, çeviri alanında bazı genel eğilimler görebilmemiz mümkün. Arapça ve Farsçadan yapılan çeşitli çeviriler ve bu çevirilerin hangi çerçeveye girdiği, bu çerçevenin teorik tanımlanmasının nasıl yapılması gerektiği ve Türkçenin Anadolu'daki gelişimine nasıl katkıda bulunduğu şeklindeki ilmî sorgulamalar, erken ve klasik dönem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çeviri faaliyetini inceleyen çalışmaların genel çerçevesini belirlemiştir. Edebiyat tarihçilerinin yaptığı araştırmalarla su yüzüne çıkan bu evrede daha çok aynı medeniyet havzasında yapılmış çevirilere rastlamaktayız. Edebiyat alanındaki bu çevirilerin gereken ilmî alakayı göremediğine değinen son dönem araştırmacıları, çeviri denince akla her zaman farklı medeniyet havzalarından yapılan çevirilerin geldiğini, fakat aynı medeniyet havzasının farklı dilleri olarak nitelendirebileceğimiz Arapça, Farsça, Osmanlıca dillerindeki geçişliliğin *tercüme*, *nazire*, *şerh* ve *haşiyeler* yoluyla 'yeniden yazım' vasıtasıyla ortaya çıktığını dile getirmişlerdir.⁴ XIV. yüzyılla birlikte başlayan Türkçe edebî eserlerin yazımındaki artışa Arapça ve Farsçadan yapılan çevirilerin artan miktarda eşlik ettiğini görüyoruz. Mustafa İsen bu çevirilerin Türk dilinin gelişme-

2 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 12. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

3 Bu hususta genel bir çerçeveyi görmek üzere özellikle bilim ve teknoloji alanlarında hangi eserlerin çevrildiğini geniş bir bakış açısıyla anlatan bir eser olarak Aykut Kazancıgil'in *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji* (İstanbul: Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı, 1999) adlı eserine bakılabilir.

4 Yeniden-yazım (*rewriting*) kavramının detaylı bir incelemesi için bkz. André Lefevere, *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*, Londra ve New York: Routledge, 1992. Osmanlı dönemi çeviri faaliyetine genel bir bakış için bkz. Saliha Paker, "Turkish Tradition", *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Mona Baker (ed.), Londra ve New York: Routledge, 1998, s. 571-583.

sine önemli katkılarda bulunduğunu ifade etmektedir.⁵ Bu tip edebî çevirilerin çeviri değil de asıl metinmiş gibi algılanması, popüler olan nasihatname tarzı eserlerin çevirilerine daha sık rastlanması da bu döneme ait çevirilerin genel özelliklerindedir.⁶ Bu çeviri sürecinin ve literatürünün XVI. yüzyılın sonuna geldiğinde Osmanlı mütercimlerinin içinde hareket ettiği bir Osmanlı *inter-culturel* oluşturduğunu öne süren Saliha Paker, bu terimi makalesinde şu şekilde tanımlıyor: “Önceki yüzyıllardan beri süregelen yoğun tercüme ve nazire faaliyetlerinden neşet eden ve bunun sayesinde artık kendine özgü bir özerklik kazanmış olan Türk, Fars ve Arap kültürlerinin kesişim noktasında ortaya çıkan kültür.”⁷ Çeviri metinlerden yola çıkarak yapılmış araştırmaların azlığı, bu kesişim kültürünün unsurlarının yeterince anlaşılmasını engellemektedir. Analiz birimi olarak ele alınmayan çeviri/yeniden yazılmış metinler yoluyla, aslında kesişim kültürünün oluşum süreci, söz dağarı ve çevrilen metinlerin önem sırası gibi birçok konuda aydınlatıcı bilgi edinmemiz mümkündür.

Fars edebiyatından yapılmış çevirileri inceleyen Anja Pistor-Hatam, bu konuda bize ilginç ipuçları sunmaktadır. Farsçayı yeterince iyi bilmelerine rağmen Türk şair ve mütercimlerin bu eserleri Osmanlıcaya tercüme etmesinin nedenlerini araştıran yazar, yaptığı araştırmanın sonucunda çevirilerin kelimesi kelimesine yapılmadığı sonucuna varmıştır. Bunun yerine çevirmenin daha çok öne çıkardığı husus, kaynak metnin kaynak kültürdeki işlevini ele aldıktan sonra, aynı işlevi hedef kültürde de sağlayabilecek formda yeni bir metin ortaya çıkarmaktır. Hatam bu noktadan yola çıkarak, Farsçadan Türkçeye yapılan tercümelelerin büyük çoğunluğunun diller arası yeniden yazım olarak tanımlanabileceği sonucuna varmıştır.⁸ Aynı konuyu ele alan Zehra Toska ise mütercimlerin Arap veya Fars dünyasının bilgisini Türk toplumunun dikkatine sunmak istediğini öne sürmüştür. Bir yandan tercüme faaliyeti içinde olan, diğer yandan da Türkçe eserler ortaya çıkarmaya çalışan yazarların tüm bu çabalarının çok daha işlevsel ve kasıtsız sonucu ise, belirli bir edebî zevkin gelişmesidir.⁹ Toska,

5 Mustafa İsen, “Türkçenin Yazı Dilinin Oluşumunda Çevirinin Rolü”, *Dil, Kültür, Çağdaşlaşma*, Bahaeddin Yedi yıldız (ed.), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2003, (Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma Sempozyumu, 7-8 Kasım 2002, Ankara), s. 147-152.

6 Saliha Paker, “Turkish Tradition,” s. 573.

7 Saliha Paker, “Translation as *Terceme* and *Nazire* Culture-bound Concepts and their Implications for a Conceptual Framework on Ottoman Translation History”, *Crosscultural Transgressions: Research Models in Translation Studies II: Historical and Ideological Issues*, Theo Hermans (ed.), Manchester: St. Jerome Publication, 2002, s. 120-143.

8 Anja Pistor-Hatam, “The Art of Translation: Rewriting Persian Texts from the Seljuks to the Ottomans”, *Essays on Ottoman Civilization: Proceedings of the XIIth Congress of the Comité International d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes*, Praha, 1996, Prag: Academy of Sciences of the Czech Republic Oriental Institute, 1998, s. 305-316.

9 Zehra Toska, “İleriye Yönelik Araştırmalarla İlgili Olarak Eski Türk Edebiyatı Sahasında Yazılmış Olan Tercüme Metinleri Değerlendirmelerde İzlenecek Yöntem/ler Ne Olmalıdır?”, *TUBA*, Ağah Sırrı Levend Hatıra Sayısı, 2000, c. XXIV, sy. 1, s. 291-306.

burada Ağâh Sırrı Levend'in tercüme üslubu sınıflandırmasına atıfta bulunarak dört farklı tercüme üslubundan bahsetmiştir: a) Kelime kelime, b) kelime kelime olmaksızın kaynak metne sadık bir biçimde, c) konunun aktarıldığı, d) daha çok edebî metinlerde görülen kimi eklemelerle yapılan tercümeleler.¹⁰

Metin alanında yapılan bu çeviri üslubu/nazire tartışmalarının eşdeğeri imajlar alanında da görülmektedir. Nazirenin aslında sanatçının kendi üslubunu geliştirmekte kullandığı bir yol olduğunu, Batı'da da kendisine *imitatio* terimiyle karşılık bulunduğunu düşündüğümüzde, çeviri ve nazirelerin yapılan küçük eklemelerle nasıl sanatçıya özgü birer eser haline dönüştüğünü anlayabiliriz. Serpil Bağcı, bunun izlerini İslâm sanatında, özellikle de minyatürde sürerek, Şerif'in *Şehnâme-i Türkî* eserindeki minyatürlerin, Osmanlıca tercümede nasıl Osmanlılaştırıldıklarını ve metin çevirisi haricinde mütercimlerin görsel imajları da kendi görsel dillerine uyumlu halde yeniden ürettiklerini ortaya koymaktadır.¹¹ Bu dönüştürmenin aslında ayrıntıları dönüştürerek gerçekleştiğini öne süren Bağcı, tezini eserdeki minyatürlerde görülen elbise, mimari ve genel manzarada görülen değişiklikleri örnek vererek desteklemektedir.¹² Yazılı ve görsel malzemenin 'çevrilmesi' sürecinin aslında birbirlerine paralel mekanizmaları izlediğini, hedef kültüre yabancı gelecek, çeviriyi yabancı ve anlaşılmaz kılacak unsurların yerleştirilmesi yoluyla çevirinin gerçekleştiğini ve hedef kültür ve toplum için anlam kazandığını öne sürmek mümkündür.

Çeviri tartışmaları sadece edebî alanda kalmış değildir. Bilim alanında yapılmış çevirilerin mukaddime kısımlarında, mütercimler genellikle çeviriyi hangi muhatap kitleye yönelttiklerini ifade etmişlerdir. Dilin bilgiye ulaşmada bir alet olması, o bilginin muhatapı tarafından anlaşılacak bir dile çevrilmesini gerektirmekte ve bu gereksinimden ötürü ya bilginin kodlandığı diller öğrenilerek bu kodlamaya vakıf olunmakta ya da o bilgi bilinen bir dile (kodlama biçimine) çevrilerek muhatapın ulaşması mümkün kılınmaktadır. Bu noktada çevirinin odağında muhatap kitle yer almaktadır. Muhatapın dil yeteneğini ve dile olan vukufiyetine göre çeviri de şekillenmektedir. İhsan Fazlıoğlu, çeviri eserlerin genelde mukaddimelerinde kendilerine yer bulan çevirilerin hangi muhatap kitleye yönelik olduğunu bildiren ibareleri analiz ettiği makalesinde, sekiz farklı muhatap grup bulmuştur. Sultan'dan ilme yeni başlayanlara, halktan yöneticilere değişen bu grupların nitelendirilmesi ve farklı çeviri sebepleri, yazmaların genellikle *der sebeb-i tercüme-i kitab* kısımlarında yer almaktadır.¹³

10 A.g.m., s. 295-296. Toska bu bilgileri Ağâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984, s. 80-81'den alıntı yapıyor.

11 Serpil Bağcı, "From Translated Work to Translated Image: The Illustrated Şehnâme-i Türkî Copies," *Muqarnas*, 2000, c. XVII, s. 162-176.

12 A.g.m., s. 167-169.

13 İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Döneminde Fen Bilimlerindeki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi", *Dil, Kültür, Çağdaşlaşma*, s. 153-164.

XIX. yüzyıla geldiğimizde ise İmparatorluğun düştüğü sıkıntılı durumu kendisine dert edinen ve buna çeşitli çözüm yolları arayan belirli bir kadronun varlığını görmekteyiz. Kestirme çözüm yollarından biri olarak görülen Batı'da üretilen bilgi ve metinlerin Osmanlıcaya tercümesini gerçekleştiren devrin ilim adamlarının, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı devletleriyle gerçekleştireceği diplomatik ilişkilerde görev alacak tercümanları yetiştirmek için açılmış olan Tercüme Odası'ndan yetişmiş bürokratlar olduğu görülmektedir. Bu konuda Taceddin Kayaoğlu *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri* adlı çalışmasında önemli bilgiler vermiştir. Cahit Bilim de makalesinde, bu kurumun faaliyetlerinden bahsetmiş ve kimlerin bu kurumda eğitim gördüğünü, kuruluş amaçlarını ortaya sermiştir.¹⁴

XIX. Yüzyıl ve Tercüme Odası

Tercüme Odası'nda yetişen yeni aydın tipiyle¹⁵ birlikte Osmanlı aydınları arasında daha anlaşılır bir üslup ile yazmak ve yeni bir yazı üslubu oluşturmak çabaları başgöstermiştir. Hem literatüre yeni giren kavramlar ve hem de Batı'dan etkilenecek yazı dilinin konuşma diline yakın, yalın ve ifadelerin muhatabın üzerindeki etkisinin merkeze alınarak oluşturulması gerektiğine dair düşünceler, Osmanlı düşünürlerinin Batı'dan ve özellikle de Fransa'dan yoğun edebî tercümelere başlamadan önce tartıştığı konular arasındadır.¹⁶ Osmanlı söz dağarına yeni giren kavramlara örnek olarak Tuncer Baykara'nın üstünde durduğu *medeniyet* kavramını verebiliriz. Bu kavramın ilk kullanımının 1830'lara kadar geri gittiğini öne süren Baykara, öncelikle Osmanlılar arasında Fransızca söyleniş şekliyle *-sivilizasyon-* kullanıldığını tespit etmiştir.¹⁷ Mustafa Reşid Paşa tarafından kullanılan terimin yüklendiği anlam, eğitim ve kanunların uygulanmasını içermekteydi. Daha sonra bu kelimenin yerine geçebilecek çeşitli kavramların türetildiğini görmekteyiz: *Hazariyet*, *temeddün* ve *medeniyet* gibi. Sadık Rifat Paşa tarafından 1838 yılında *usûl-i medeniyet ve menû-*

14 Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, İstanbul: Kitabevi, 1998; Cahit Bilim, "Tercüme Odası", *OTAM*, 1990, sy. 1, s. 29-43.

15 Tercüme Odası'nın yeni aydın tipini meydana getirmede çok ciddi rol üstlendiği gerçeğine, birçok araştırmacı eserlerinde değinmiştir. Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ahmet Kuyuş (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2002; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 127 ve 239; Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIXuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 7. Baskı, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988; Şerif Mardin, *The Genesis of the Young Ottoman Thought*, Princeton: Princeton University Press, 1962, s. 207.

16 Mehmet Kaplan, "Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Devri Üslubu," *Türk Kültürü*, 1982, c. 20, sy., 229, s. 401-405.

17 Tuncer Baykara, *Osmanlılar'da Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1992. Baykara'nın makalelerinden oluşan bu kitaptaki üç eser, doğrudan bu konuyla alakalıdır: "'Civilisation' ve Osmanlı Devleti", s. 1-14; "Bir Kelime İstilah Olarak 'Medeniyet'in Türkiye'ye Girişi", s. 15-32 ve "Mustafa Reşid Paşa'nın Medeniyet Anlayışı", s. 33-37.

siyet ibaresi kullanılmıştır. Baykara, sözlükler arasında yaptığı bir yolculuk ile zaman içerisinde bu kavramın geçirdiği anlam kaymalarını ortaya koymuştur. Buna göre, önceleri nazik ve eğitilmiş olma manalarını barındıran bu kavram, daha sonra ahlâk ve moral alanına kaymıştır. 1850'lerde ise günümüzde kullandığımız anlamını kazanmıştır.¹⁸ Sözlüklerin haricinde yabancı gezginlerin gezi notlarının ve ilk resmî Osmanlıca gazete olan *Takvim-i Vekâyî*'ye bakan yazar, gezginlerin medenî davranış kalıpları olarak dans, tiyatro, alkol, moda, giyim-kuşam, okur kulüpleri, posta kartları ve gazeteleri örnek verdiğini, *Takvim-i Vekâyî*'de ise *nizâm-ı müstahsene, usûl-i hasene ve mergûbe, nizâmat-ı cedîde* gibi kavramların geçtiğini ifade etmiştir.¹⁹

Batı'yla, özellikle de Fransız kültürüyle yapılan alışveriş sonrasında zuhur eden yeni kavramlar sadece yukarıda anlatılanla sınırlı değildir. Siyasî terminolojiye giren *mesâil-i politikiye, millet, hürriyet* vb. kavramlar artık Osmanlı düşünürlerinin yazılarında rastlanır hale gelmişti. Bu yeni kavramların izlenebileceği metinlerden bir tanesi de Ahmed Cevdet Paşa'nın ünlü *Târih-i Cevdet* adlı kitabıdır. Zeki Arıkan, Ahmed Cevdet'in Hammer'in Osmanlı tarihinin devamı olarak kaleme aldığı ve 1774 ile 1825-1826 yılları arasını kapsayan *Tarih*'nin metnini incelediğinde, Batılı kaynaklardan neşet eden birçok terimle karşılaşmıştır: *Ministroca, parlamento, konvansiyon, ofiçyal, feodalite, droit de gens (hukuk-ı milel)* gibi terimler metinde rahatlıkla görülmektedir.²⁰ Johann Strauss, Osmanlı Türkçesinde modern siyasî terminolojinin kökenleri üzerine yazdığı makalesinde, 'Osmanlıcanın XVIII. yüzyıldan itibaren yeni kavramları ifade edebildiğini, özellikle siyasî terminoloji alanında yüzyıllar boyu süren temasın sonucunda detaylandırılmış bir söz dağarcığının oluştuğunu, Avrupa dillerinde üretilen yeni terimler için Latince ve Grekçeden alınan yardımın, Osmanlıca terimler sözkonusu olduğunda Arapça ve Farsçadan alındığını, bu alıntılama esnasında üretkenlik boyutunun da var olduğunu (örneğin Farsçada mevcut olmayan *serbestiyet* kelimesi), modern siyaset terminolojisinin oluşumunda çevirilerin önemli rol oynadığını' öne sürmüştür.²¹ Yeni terminolojinin Os-

18 A.g.e., s. 20-23. Yazar bu araştırmasında 15 sözlükteki *civilisation, civiliser, civilisé* gibi kelimeleri incelemiş ve yukarıdaki sonuca varmıştır.

19 A.g.e., s. 24-28.

20 Zeki Arıkan, "Cevdet Paşa'nın Tarihinde Kullandığı Yabancı Kaynaklar ve Terimler", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985, Bildiriler*, İstanbul, 1986, s. 173-197.

21 Johann Strauss, "An den Ursprüngen des modernen politischen Wortschatzes des Osmanisch-Türkischen", *'Herrschaft' und 'Staat': Untersuchungen zum Zivilisationswortschatz im südosteuropäischen Raum 1840-1870: Eine erste Bilanz*, Radoslav Katičić (ed.), Viyana: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004, s. 195-256; a.mlf., "Ottomanisme et 'Ottomanité': Le Témoignage Linguistique", *Aspects of the Political Language in Turkey (19th-20th Centuries)*, Hans-Lukas Kieser (ed.), İstanbul: Isis, 2002, s. 15-39. Bu konuda ayrıca bkz. Ali Çiçek, "Türkçe'ye Giren Fransızca Kökenli Bazı Kelimeler Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2004, c. XI, sy. 24, s. 1-9.

manlı topraklarına girmesi büyük oranda Fenerli Rum tercümanlar vasıtasıyla gerçekleşmiştir.²² Makalesinin geri kalanında, Mahmud Raif Efendi tarafından Fransızca kaleme alınan ve daha sonraları Yakovaki Efendi tarafından Osmanlıcaya *Ucaletü'l-coğrafiyye* adıyla çevrilen *Précis de géographie* başlıklı kitapta-ki siyasî ve medenî terminolojiyi Rhazis ve Hindoğlu'nun sözlüklerindeki girdilerle karşılaştıran yazar, ikinci metin olarak da 1806 yılında imzalanan Presburg Antlaşması'nın Fransızca versiyonuyla, Fransız tercümanlar tarafından yapılmış Osmanlıca tercümesini ele alarak, buradan tercüme üslubunu, seçilen kelimelerin etimolojik kökenlerini, tercüme esnasındaki genel eğilimleri ortaya çıkarmıştır. Bu metinlerde geçen belirli terimlerin şaşırtıcı biçimde çok uzun süre kullanımda kaldığı ifade eden yazar, bunlara örnek olarak, *meb'us*, *parlamento*, *umûr-ı hariciyye vekili*, *devlet*, *hükümet* gibi sözcükleri verir.²³

Tanzimat döneminde Yapılmış Edebî Çeviriler

Osmanlı kültürünün geçirdiği dönüşümü anlamak için dilin geçirdiği evreleri iyi kavramak gereklidir. 1870'li yıllara gelinceye dek, bir dil altyapısı ve yeni terminolojisi oluşan²⁴ Osmanlıcanın böyle bir sözcük dağarına ulaşmasında edebî tercümelerin katkısı büyüktür. Yazının geri kalan kısmında, Osmanlıcaya Batı dillerinden yapılan tercümeler üzerinde durarak, yüzyıl sonuna kadar tercihlerin çeviriler yoluyla ne şekilde etkilendiğini, nasıl bir edebî repertuar oluştuğunu anlamaya çalışacağız.

Bu dönemdeki edebî çevirileri dört ana başlık altında toplamamız mümkün: Tiyatro çevirileri, romanlar, felsefî diyaloglar ve şiirler. Osmanlı dönemindeki çevirilere dair yapılan çalışmalar, çeviri faaliyetinin envanterini çıkarmaktan öteye geçememiştir. Hangi metnin ne gibi saiklerle çevrilmiş olabileceğine dair değerlendirmelerin bulunduğu bilimsel çalışmalar gayet az iken, birçok çevirisi yapılan metinlerin bu çevirileri arasındaki muhtemel farkların, herbir yeniden yazım esnasında geçirmiş olabileceği değişimlerin son zamanlara değin araştırmacıların fazla ilgisini çektiği söylenemez.

Öte yandan, tüm dünyada 1970'li yıllardan itibaren “çeviribilim” olarak nitelendirilen, kendisine analiz birimi olarak çeviriyi seçmiş olan bağımsız bir araştırma alanı, üniversitelerde açılan ayrı bölümlerle ve kuramsal araştırmalarla gi-

22 “An den Ursprüngen”, 22 ve 24 nolu dipnotlarda Rhazes ve Hançeri'nin sözlüklerinin önsözlerinden alıntılar yapan Johann Strauss, Fenerli Rumların yeni terimlerin oluşumundaki katkılarını sarıh bir şekilde bildirmektedir, s. 200.

23 A.g.m., s. 254.

24 Bu bilgilerin bir kısmını Osmanlı'nın son döneminde Fransızcadan Osmanlıcaya yapılan çevirilerin oluşturduğu repertuarı ve bu repertuarın Osmanlı düşünce dünyasındaki etkilerinin izini sürerek yüksek lisans tezimde biraraya getirmeye çalışmışım: Haşim Koç, “Cultural Repertoire as a Network of Translated Texts: The New Literature after the Tanzimat Period (1830-1870)”, Yüksek Lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2004.

derek olgunlaşmaktadır. James S. Holmes'un türettiği bir terim olan "çeviribilim" alanında, araştırma soruları "En iyi çeviri nedir?" sorusundan çok ötelere taşınmıştır. Özünde çok disiplinli ve disiplinlerarası karaktere sahip olan bu alandaki çalışmaların, dilbilim, edebiyat çalışmaları, tarih, antropoloji, psikoloji ve iktisat gibi farklı disiplinleri bir araya getirdiği ifade edilmektedir.²⁵ Bu sayede çeviri dediğimiz süreç durağan bir olay olmaktan çıkıp, kültürler arası iletişim faaliyeti haline gelmiştir. Bu kültürler arası iletişimin incelenmesi için gerekli kavramsal çerçeve ihtiyacı, yeni ortaya çıkmış olan çeviribilim tarafından doldurulmaktadır.²⁶ Sistem teorisi, betimleyici yaklaşım, açıklamalı yaklaşım, hedef temelli yaklaşım, kültür repertuarı vb. çeşitli kuramlar zaman içinde geliştirilmiş ve çeviri olgusu bu kuramlar çerçevesinden incelenmiştir.²⁷ Ayrıca kültürler arası ilişkilerde, çeviri metinlerin ya da fikirlerin sanki o kültür çevresindenmiş gibi algılanması olarak nitelendirebileceğimiz "kendine mâl etme" (*appropriation*) kavramının, merkezden çevreye doğru aktarılan fikir ve metinlerin incelenmesinde, *transfer* kavramından daha elverişli olacağını bildiren Kostas Gavroglu, bu kavramın araştırmacıların aktarım sürecine birçok yönden bakabilmesine olanak sağladığını ileri sürerek, aktarılan fikir ve metinlerin yerel kültürdeki şekillendirici güçlerinin daha sağlıklı incelenebileceğini iddia etmiştir.²⁸ "Kendine mal etme/temellük etme" olarak nitelendirdiğimiz bu süreç, en çok yerel fikrî, siyasî ve ideolojik sınırlar tarafından şekillendirilmektedir. Tanzimat döneminde yapılan çevirilerde özellikle yeni türlerin gelişimi sırasında yerel geleneklerle çatışan ya da yerel kültür için anlamı olmayacak bölümlerin çevrilmediği bilinmektedir. Ayrıca yeni fikirlerin hangi kanallardan geçerek geldiğini gördükten sonra, hedef kültürdeki bilimadamlarının bu gelen yeni bilgiyi var olan bilgiyle nasıl meczettiklerini değerlendirmek de mümkün olmaktadır.

Kayahan Özgül, Türk romanının gelişimini ele aldığı çalışmasında, Osmanlıların romanı ahlâkî değer içerikli mesajları iletme için yazdığını, bu anlamda mevcut Mesnevî geleneğinden kopuk bir roman anlayışı olmadığını öne sürmüştür.²⁹ Başka bir bağlamda, Abdelmajid Hannoum'un, İbn Haldun'un Fransız Oryantalistler tarafından keşfedildikten sonra çeviri teknikleri sayesinde ne şekilde kendi koloni emellerine hizmet edecek hale getirildiğini anlattığı

25 André Lefevere, *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*, s. vii.

26 Jeremy Munday, *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*, London ve New York: Routledge, 2001, s. 87.

27 Bu kuramlara dair örnek makalelerin bulunabileceği bir sempozyum bildirileri kitabı için bkz. Salihâ Paker (ed.), *Translations: (Re)shaping of Literature and Culture*, İstanbul: Boğaziçi University Press, 2002.

28 Kostas Gavroglu, "Appropriating ideas and practices: Some specific questions", Sabancı Üniversitesi tarafından 13-14 Mart 2003 tarihinde organize edilen "The Idea of Nature in the Culture of the Tanzimat" (Tanzimat Kültüründe Tabiat Fikri) konulu atölye çalışmasında sunulmuş konuşma.

29 M. Kayahan Özgül, "Romanın Hikâyesi", *Hece*, Türk Romanı Özel Sayısı, 2002, c. VI, sy. 65-67, s. 7-15.

makalesinde öne sürdüğü, her çevirinin aslında bir ehlileştirme süreci olduğu görüşü de dikkat çekici bir yaklaşımdır.³⁰ Gavroglu'nun tüm bunları kapsayacak şekilde dile getirdiği, merkezden uzaktaki bilim adamlarını “kendilerine Avrupa'nın merkezlerinden gelen iyi şekilde paketlenmiş fikirleri, ülkelerinde dağıtmaya yarayacak pasif temsilciler olarak görmekten ziyade, kendisine ulaşan fikirleri nasıl dağıtacağıнын net reçetesi elinde olmayan aktif özneler” olarak görmeyi mümkün kılmaktadır. Fransız Aydınlanması'nın kendisini mükemmel bir program olarak sunup, çevredeki bilim adamlarını pasif taşıyıcılara dönüştürmesi bunun en güzel örneğidir.³¹

Tanzimat Döneminde Gelişen Yeni Edebî Türler

Tanzimat döneminde, Batı etkisiyle gelişen türlerden ilki tiyatrodur. Dönemin aydınının, eserlerinde mesaj verme kaygısını en iyi yansıtabildikleri tür olarak gördüğü tiyatro eserleri, sahnede sergilenebilir olması, taşıdıkları mesajı sadece okur-yazar kitleye değil tüm izleyicilere iletebilmesi açısından dönemin edebiyatçıları ve aydınları tarafından özellikle dikkate alınmış ve dönemin yazarları tiyatronun sahnelenme hususiyetini kullanarak, düşüncelerini halkın tümüne ulaştırmayı hedeflemişlerdir. XIX. yüzyılda tiyatronun tür olarak gelişmesine baktığımızda, öncelikle yabancı grupların gelip oyunlarını sergilediklerini, daha sonra Osmanlı tebasından (özellikle Ermenilerden) müteşekkil grupların oyunlarını sahneye koyduklarını görmekteyiz. Osmanlı tiyatrosu tarihi araştırmalarının önde gelen isimlerinden olan, Niyazi Akı ve Metin And'ın eserlerinden takip edilebilen bu gelişmede, tercüme veya adapte tiyatro eserlerinin önemli roller üstlendiği görülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda tiyatronun serencamına bakıldığında önceleri yabancı tiyatro gruplarının gelip İtalyanca veya Fransızca oyunlar sahneledikleri İstanbul'da, Osmanlı tebasından gayrimüslimlerin adaptasyon yoluyla oyunları Osmanlı kültürüne uygun ve izleyici kitleye cazip hale getirip oynamaya başladıklarını görmekteyiz. Her oyunu adapte etmeyen tiyatro çevirmenleri, özellikle evrensel temaların işlendiği oyunları Osmanlı toplumuna uyarlarlarken, sadece İtalya veya Fransa'ya özgün konulara yer veren oyunları çevirmek için çaba harcamamışlardır. 1870'li yıllarda zirveye ulaşan tiyatro gösterileri, yüzyılın son 30 yılında 400'den fazla farklı oyun gösterimiyle toplumda ne derece kabul gördüğünü bizlere açıkça ifade etmiştir.³² Niyazi Akı'nın *XIX. Yüzyıl Türk Tiyatrosu Tarihi* adlı eseri bu konudaki önemli eserlerden biridir. Metin And ise, hem ilk Türkçe tiyatro oyunu olarak bilinen Şinasi'nin *Şair Evlen-*

30 Abdelmajid Hannoum, “Translation and the colonial imaginary: Ibn Khaldun Orientalist”, *History and Theory*, Şubat 2003, c. XLII, s. 61-81.

31 Gavroglu, a.g.m.

32 Niyazi Akı, *XIX. Yüzyıl Türk Tiyatrosu Tarihi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1963, s. 25.

mesi adlı eserinden önce kaleme alınmış Türkçe oyunları incelediği çalışmasında, hem de popüler eğlencelerin tarihini incelediği eserinde Türk tiyatrosunun tarihine yönelik önemli çalışmalara imza atmıştır.³³ Bu alanda bir diğer önemli eser ise *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi* adlı eserdir. Barındırdığı ansiklopedi maddeleriyle, ilk dönem Türk Tiyatrosu tarihinde önemli yerleri bulunan tiyatro binaları, gruplar, oyuncular hakkında önemli bilgiler veren bu eser, Türk tiyatro tarihinde önemli bir boşluğu doldurmaktadır.³⁴

Tiyatro tarihlerindeki bilgilerden, Türkçeye en çok çevrilen ya da uyarlanan iki yazarın Molière ve Goldoni olduğu anlaşılmaktadır. Bu yazarlardan yaklaşık 25 oyun, çeviri ya da uyarlama olarak sahnelenmiştir.³⁵ Ahmet Vefik Paşa ve Direktör Âli Bey'in çabaları sayesinde Molière'in oyunlarının neredeyse tamamının Osmanlıcaya çevrildiğini söyleyebiliriz. Hatta bazen, bir uyarlamayı beğenmeyip, aynı esere başka bir uyarlama yazıldığı da görülmüştür.³⁶

Belirli bir süre sonra çevirilerin yerini ana dilde yazılmış eserlerin aldığı gözlemlenmektedir. Çeviri eserlerden vazgeçip, ana dilde oyunlar yazılmasının sebepleri arasında, Osmanlı kamuoyunun sahne sanatlarına gösterdiği ilginin ve asılları yabancı dilde olan oyunların çevirilerinin çok güçlü olmamasıyla beraber yabancı eserlerin konu ve temalarının halkın ilgisini çekmemesi gösterilmiştir. Halkın ilgisini hakıyla çekebilecek bir tiyatro eserinin, aynı zamanda çok popüler olabileceği, zaten edebiyatın en büyük kısmının tiyatrodan oluştuğu, tiyatronun son zamanlarda moda olduğu, manevî değerlerle yüklü bir 'ahlak okulu' ve tarihin yaşayan şahidi olduğu dönemin tiyatro oyun yazarları ve edebiyatçılarınca, tiyatroya atfedilen özelliklerdendir.³⁷ Çeviri ve uyarlama faaliyetleriyle başlayan tiyatro, sahip olduğu öğretici etkisi nedeniyle Osmanlı edebiyatçıları tarafından kısa sürede benimsendi ve Osmanlıca yazılmış oyun-

33 Metin And, *Şair Evlenmesi'nden Önceki İlk Türkçe Oyunlar*, İstanbul: İnkılap ve Aka Yayınları, 1983, s. 5-26; a.mlf., *A History of Theatre and Popular Entertainment in Turkey*, Ankara: Forum Yayınları, 1963-64, s. 66.

34 M. Nihat Özön ve Baha Dürder, "Şark Tiyatrosu", *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1967.

35 Niyazi Akı, *XIX. Yüzyıl Türk Tiyatrosu Tarihi*, s. 36.

36 Lütfi Ay, "Les Débuts du Théâtre Turc et Ahmet Vefik Pacha", *Tercüme Dergisi*, 1951, c. IX, sy. 52, s. 256-267.

37 Niyazi Akı, *XIX. Yüzyıl Türk Tiyatrosu Tarihi*, s. 127-128. Ali Rıza tarafından tercüme edilen *Kurtlar Paskalyası* adlı oyunun ilk sayfasındaki şu sözler dönemin edebiyat anlayışını çok iyi ortaya koymaktadır: "(...) bir tiyatro, yahut bir roman gerek bir suret-i facia ve yahut mudhikede olsun hep şu esasa müstenittir: *tashih-i ahlâk*." Son dönem Osmanlı düşünce hayatındaki bu ahlâk vurgusunu anlatan bir yazı için bkz. Xénia Celnarova, "Einige Aspekte des intellektuellen Lebens in der spaeten Osmanischen Gesellschaft", *Essays on Ottoman Civilization: Proceedings of the XIIth Congress of the Comité International d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes*, Praha 1996, Prag: Academy of Sciences of the Czech Republic Oriental Institute, 1998, s. 77-83. Bu konuda ayrıca 1873 yılında Şemsi adlı oyun yazarının yazdığı *Tedbirde Kusur (Hâ'ile)* adlı oyunun ilk sayfasında tiyatronun nihaî amacının ahlâka hizmet olduğu belirtilir. Bakınız, *Tedbirde Kusur. Hâ'ile*. (Sekiz fasıl, bir mukaddimeyi hâvîdir.) Müellifi Şemsi, İstanbul, 1290, s.1.

lar sahnede gösterilmeye başlandı. Tiyatro oyunlarında gördüğümüz bu sürecin, yani önce çeviri ve uyarlamalarla başlayıp, sonra telif oyunlara varan sürecin, genel hatlarıyla roman için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu'na Romanın Girişi ve İlk Çeviri Romanlar

*Sa'y kıl öğren Fransızca o da lâzım bize
Boş oturma vaktin oldukça dahi roman oku³⁸*

Tiyatro gibi roman da, bizde bir edebî tür olarak Osmanlı'nın Batı'yla karşılaşmasından sonra gelişmeye başlamıştır. 1850'lerin sonlarına doğru Batı edebiyatının üç değişik türünden üç farklı eser Osmanlıcaya çevrilmişti: *Manzume-i Tercüme*, *Muhaverât-ı Hikemiye* ve *Tercüme-i Telemak*. Bu eserler sırasıyla Şinasi'nin yaptığı ilk şiir çevirisi kitabı, Münif Paşa'nın çevirdiği Fénelon, Fontainelle ve Voltaire'in felsefi diyaloglarını ihtiva eden *Muhaverât-ı Hikemiye* ve son olarak da Fénelon'un *Les Aventures de Télémaque suivies des Aventures d'Aristonous* adlı ahlâkî romanının Yusuf Kâmil Paşa tarafından yapılmış çevirisidir.³⁹

Şinasi'nin Batı edebiyatından çevirdiği şiirler, edebiyatta yeni bir nazım üslûbu arayışı olarak değerlendirilmiştir. Racine, Lafontaine, Gilbert, Lamartine ve Fénelon'un mısralarının çevirilerinden oluşan bu eserden sonraki şiir çevirisinin ancak 1870 yılında Ayetullah Bey tarafından gerçekleştirilen Fransız millî marşı *Marseillaise*'in çevirisi olması Batı edebiyatından çevrilen şiirlerin Osmanlı'da çok da tutulmadığını göstermektedir. Ayetullah Bey'in çevirisini takiben aynı yılın sonlarına doğru Edhem Pertev Paşa, Victor Hugo'nun *Tıfl-ı Nâim* adlı şiirini çevirip *Hakâyıku'l-Vekâyî*'de yayınlamıştı.⁴⁰ İlk Türkçe tiyatro oyununu yazması, basını ve gazeteyi halk arasındaki fikirlerin tartışıldığı bir alanmış gibi kullanması Şinasi'yi kendi döneminin önde gelen entellektüel simalarından biri haline getirmişti.⁴¹ Parker'e göre, Şinasi hedef kültürde 'kabul edilebilir' olması için çeviriyi bilinçli bir şekilde aruz veznine göre yapmıştı.⁴² Tanzimat edebiyatında şiir çevirilerine dair en kapsamlı çalışmayı Ali İhsan Kolcu yapmıştır. "Tanzimat ve Servet-i Fünûn Devirlerinde Batı Edebiyatından Yapılan Şiir Tercümelere Üzerine Bir Araştırma (1859-1901)" başlıklı doktora te-

38 İbnülhamdi Tiff, *Reyân'da geçen bu ibareyi M. Kayahan Özgül, "Romanın Hikâyesi" (Hecce, Türk Romanı Özel Sayısı, 2002, c. VI, sy. 65-67, s. 7-15) adlı makalesinin 15. sayfasında alıntılıyor.*

39 Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatı'nda Hikâye ve Roman: 1859-1959, I: Tanzimat'tan Meşrutîyet'e Kadar 1859-1910*, 3. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1971, s. 12.

40 Cevdet Perin, *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, İstanbul: Pulhan Matbaası, 1946, s. 72-73; Mustafa Nihat Özön, "Batı Dillerinden Şiir Tercümelere", *Tercüme Dergisi*, 1946, c. VI, sy. 34-36, s. 451.

41 Şerif Mardin, *The Genesis*, s. 252.

42 Saliha Parker, "Turkey", *Modern Literature in the Near and Middle East, 1850-1970*, Robin Ostle (ed.), Londra ve New York: Routledge, 1991, s. 17-32, burada s. 20-21.

zinde, bu dönemde yapılmış şiir tercümelerinin detaylı bir resmini çıkaran Kolcu, bu konuda Mustafa Nihat Özön'ün makalesinin ardından yapılmış en yetkin ve kapsamlı çalışmayı kaleme almıştır.⁴³

Münif Paşa'nın felsefi diyaloglar çevirisi de tür olarak bizde daha önce görülme- yen bir türdür. *Muhâverat-ı Hikemiye*, yedisi Voltaire'e, ikisi Fénelon'a ve bir tanesi Fontenelle'e ait olan 10 diyalogu içermektedir. İsmail Habip Sevük, bu çevirinin Aydınlanma dönemi felsefesini Osmanlı aydınının dikkatine sunan ilk metin olduğunu öne sürmüştür.⁴⁴ Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve bu cemiyetin yayını olan *Mecmu'a-i Fünûn* vesilesiyle, Batı dünyasındaki fikirlerin Osmanlı'ya girmesine ön ayak olduğu bilinen Münif Paşa, cemiyet üyeleriyle birlikte halka açık dersler vererek, ayrıca *Mecmu'a-i Fünûn*'da Batı bilimine dair metinlerin tercümesini yayınlayarak Batı'da üretilen fikirlerin Osmanlı İmparatorluğu'na girmesine çalışıyordu.⁴⁵ Devlet kademesinde önemli görevlerde bulunan, Tercüme Bürosu'nda bir dönem çalışan, burada Fransızca ve İngilizce öğrenen, Berlin sefaretindeki görevi esnasında Almanca öğrenen, eğitilmiş ve gayretli bir kişiliği olan Münif Paşa, arkadaşlarıyla birlikte kurduğu cemiyette halkın genel eğitim seviyesini yukarı çekecek faaliyetler gerçekleştirmişti. Ayrıca çıkardıkları *Mecmu'a-i Fünûn*, XVIII. yüzyılda Fransız ansiklopedistlerinin üstlendiği işleve benzer bir işlev yüklenerek, cemiyet üyelerinin Batılı bilimlere dair çeviri ya da telif yazılarını yayınlamaktaydı.⁴⁶ 48 sayı devam eden bu dergide, dizi şeklinde tarih, kozmografya, coğrafya, jeoloji, iktisat, felsefe ve mantık alanında Osmanlı toplumu için genelde pek aşına olunmayan yazılar yer almıştı. Münif Paşa'nın 16 sayı boyunca tefrika halinde yayımladığı *Tarih-i Hükemâ-i Yunan* başlıklı yazı dizisi örnek olarak burada zikredilebilir.⁴⁷

Muhâverât-ı Hikemiye kitabının mukaddime kısmında Münif Paşa diyalogun tanımını yapmış ve tür olarak faydasından bahsetmiştir. Buna göre kökenleri ve başlangıcı Antik Yunan'a kadar giden bu türün iki büyük faydası

43 Ali İhsan Kolcu, "Tanzimat ve Servet-i Fünûn Devirlerinde Batı Edebiyatından Yapılan Şiir Tercümeleri Üzerine Bir Araştırma (1859-1901)", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995. Bu tez daha sonra kitaplaştırılmıştır: Ali İhsan Kolcu (haz.), *Ondokuzuncu Yüzyılda Batı Edebiyatından Tercüme Edilen Şiirler Antolojisi: 1859-1901*, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999.

44 İsmail Habip Sevük, *Avrupa Edebiyatı ve Biz, cilt 2: Garpten Tercümeleler*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1941, s. 57.

45 Münif Paşa ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye hakkında ansiklopedi maddeleri çok miktarda mevcuttur. Burada biz bir kitap, bir makale ve bir teze değinmekle iktifa edeceğiz: M. Kayahan Özgül, *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politeknisi: Münif Paşa*, Ankara: Elips Kitap, 2005; Necdet Hayta, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Mecmua-i Fünûn," *Türk Kültürü*, 1998, c. XXXVI, sy. 42, s. 728-742; Emine Atılgan, "Tanzimat'tan Sonra Kurulan İlmi Cemiyetler: 1839-1876 Arası Toplumsal Beş Cemiyet", Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 1998.

46 Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIXuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 180-182.

47 Necdet Hayta, a.g.m., s. 740. Bu makalede yazar, derginin tüm sayılarının içeriğini yazarlar hakkında kısa bilgileri de ekleyerek vermektedir.

mevcuttur. Tartışılan konu netlikle anlaşılınca kadar birbirine zıt görüşlerin tartışılabilmesine olanak sağlayan bu türde, diyalog tarzındaki tartışma da konuyu daha zevkli ve arzu edilir kılmaktadır.⁴⁸ Bu diyaloglardan ikisinin Osmanlıcada Fénelon'a ait yazılardan ilkinin çevirisi olması, Türk Edebiyatı tarihlerinin hemen hepsinde Osmanlıcaya çevrilen ilk roman olarak geçen yine Fénelon'un ünlü eseri *Télémaque*'ın Türkçeye *Tercüme-i Telemak* başlığıyla çevrilmesi ayrıca ilginç bir rastlantıdır.

Kayahan Özgül, Mesnevî tarzı hikayelerin Osmanlı edebiyatındaki varlığını romanın daha rahat gelişmesine olanak sağlayan bir temel olarak değerlendirmektedir. Nazımdan nesre dönüştürülen bu tip hikayeler XIX. yüzyılda da basılmış ve söylenip dinlenmek için üretilmiş olan bu hikayeler birden okunacak metinlere dönüşmüştü. 1870 ve 1880'lerde basılan, *Sergüzeşt-i Kalyopi*, *Letâif-i Kemâli* ve *Gülzâr-ı Hayâl* gibi hikayeler bu tip hikayelerdir. Bu hikayeler hem eğlendirici, hem de ibretâmiz hikayelerdir. Çeviri ya da telif ilk romanların eski Mesnevî geleneğiyle buluştuğu nokta da tam burasıdır. Yusuf Kâmil Paşa'nın çevirisindeki, "ahlâka dair pek çok iber ü nesâyihî şâmil" ibaresi, ilk romanların Mesnevî tarzıyla buluşmasına verilecek en güzel örnektir.⁴⁹ İlk seçilen romanların hep hikmeti ve doğruluğu anlatan konuları ihtiva etmesi de çevrilen yabancı metinlerin mevcut geleneğin çerçevesine uygun düşmesi kaygısıyladır. Önceleri sadece çeviri romanlardaymış gibi görülen bu özellik, türün gelişip telif eserlerin ortaya çıkmasıyla da kendini göstermiştir. *Hece* dergisinin "Türk Romanı Özel Sayısı"ndaki Türk romanının konularını anlatan makalelere bakıldığında bu durum daha da netleşmektedir.⁵⁰ İlk dönem roman çevirmenleri ve müellifleri için, roman halkı eğitecek ve onun bilgi seviyesini artıracak, toplumsal ve ahlâkî dersler verecek bir türdü. Bu sadece Osmanlıca yazılan romanlar için geçerli bir durum değildi. Ermeni alfabesiyle Türkçe olarak kaleme alınmış *Akabi Hikâyesi*'nde de aynı kaygıların varlığı sözkonusudur. Romanın yazarı Vartan Paşa'ya göre, bu edebî tür halkın geneline bazı mesajları iletmek için çok elverişli bir tür idi.⁵¹

48 *Muhâverât-ı Hikemiye: Fransa hükemâsından Volter ve Fenelon ve Fontenel'in te'lifâtundan*, Mütercimi: Münif Efendi, ez-Hulefâ-yı Oda-i Tercüme-i Bâb-ı 'Âli, Dersa'âdet'te Ceridehâne Matbaasında tab' olunmuşdur, 1276, s. 2-3.

49 M. Kayahan Özgül, "Romanın Hikayesi," *Hece*, s. 13.

50 Ahmet Cüneyt İssi, "Türk Edebiyatının Romanla Tanışması", s. 16-20; Nurullah Çetin, "Tanzimat Döneminde Türk Romanı (1860-1878)", s. 21-33; a.mlf., "II. Abdülhamid Dönemi Türk Romanı", s. 34-52; Yunus Balcı, "Türk Romanında Aydın Sorunu", s. 281-293; Şahmurat Arık, "Cumhuriyet Öncesi Türk Romanında Değerler Çatışması", s. 294-302. Türk romanı hakkında diğer çalışmalar için bkz. R. P. Finn, *The Early Turkish Novel: 1872-1900*, İstanbul: ISIS Press, 1984; Ahmet Ö. Evin, *Origins and Development of the Turkish Novel*, Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1983.

51 Laurent Mignon, "Tanzimat Dönemi Romanına Bir Önsöz: Vartan Paşa'nın *Akabi Hikâyesi*," *Hece*, Türk Romanı Özel Sayısı, s. 538-543.

Bu özelliği haiz romanların başında gelen ve bu nedenle de tüm dünyada aşırı derecede rağbet gören *Telemak*'ın Osmanlı'ya girişi ve etkileri üzerinde durulmuştur. Bir yandan Antik dönemde geçen bir olayın içerisindeki ahlâkî mesaj ve temaları ileterek toplumun Yunan kültürüyle tanışmasına imkan sağlarken, diğer yandan iyi bir yönetim ve yöneticinin nasıl olabileceğine dair nasihatlar sayesinde güncel olana vurgu yapıyordu. *Telemak* romanının Osmanlı'daki alınılması üzerinde en kapsamlı çalışma Kayahan Özgül tarafından ortaya konmuştur. Özgül, çalışmasında ilginç sonuçlara varmıştır. Bu çeviriyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda demokrasi, padişahın yetkinliği, yöneticilerin becerisi gibi belirli kavramların tartışılmaya başlandığını, kitabın geniş kitlelerce okunmasıyla Batılı filozofların fikirlerinin sıradan halka da ulaştığını söyleyip, Antik Yunan felsefesine dair belirli bir ilginin başladığını ileri sürmüştür.⁵²

Fakat, *Tercüme-i Telemak*'ın sahneye çıkmasından önce de Antik Yunan ve Latin dünyasıyla alakalı eserler neşredilmeye başlanmıştır. Melin Has-Er, tezinde bu eserlerin bir listesini vermektedir. Yazarın bu çeviriyle birlikte Osmanlıların tartışmaya başladığını söylediği kavramlar hususunda kesin bir yargıya varabilmek ancak herbir kavramın dönemin kaynaklarında geriye doğru izlerinin sürülmesiyle mümkün olabilecektir.

Yukarıda bahsi geçen nazirelere baktığımızda, *Sergüzeşt-i Sâib Nihâd-ı Hindî* adlı eser *Telemak*'ın Hint alt kıtasına uyarlanmış halidir. Tarzı Yusuf Kâmil Paşa'nın eserinden çok daha ağır ve eskidir, ayrıca Farsça tamlamalar çok fazladır. Osmanlı Edebiyatı'ndaki *Sebk-i Hindî* geleneğine göre kaleme alınmış bu eser Fâik Bey tarafından adapte edilmiştir.⁵³ Maceranın Hindistan'da geçtiği ve *Telemak*'ın Sâib-nihâd, Mentor'un Dâniş-şinar isimlerini aldığı bu eserin litoğrafya baskısının kenarlarında metinde geçen Arapça ve Farsça ibarelerin Osmanlıca manalarının verildiği bir sözlük vardır. Diğer nazire ise kendisi Nakşibendîliğin Halidî koluna bağlı olan Sarıyerli Hoca Sadık Efendi tarafından 1869 ile 1871 yılları arasında Akka'da sürgünde iken kaleme alınmış ve *Tanzîr-i Telemak* adlı sadece iki nüshası bulunan bir yazma eserdir. Arapça ve Farsça dışında, Fransızca ve Rumca da bilen yazar, eserinin başlığını *Tanzîr-i Telemak* koymuş olsa da, eserin içeriği *Telemak*'la pek örtüşmez. Hoca Sadık Efendi'ye göre din ve özelde İslâm insanlığı kötü şartlar altında yaşamaktan kurtaracaktır. Mehmet Kaplan bu yazmanın iki farklı nüshasını da inceleyip

52 Metin Kayahan Özgül, "Yusuf Kâmil Paşa'nın Tercüme-i Telemak'ı," *Erdem*, 2002, c. XIV, sy. 40, s. 193-241, burada s. 220. Yazar burada Konstandios'un *Hey'et-i Sabika-i Kostantiniyye* (1277, 1289), A. Konstantinidis'in *Tarih-i Yunanistan-ı Kadîm* (1286), Şemseddin Sami'nin *Esâtir* (1296), Ahmed Rasim'in *Eski Romalılar* (1304) ve Nâbizâde'nin *Esâtir* (1309) adlı eserlerinin uyanan bu ilgi sayesinde kaleme alınmış eserler olduğunu ifade eder.

53 Fâik, *Sergüzeşt-i Sâib Nihâd-ı Hindî*, [cild-i evvel], Mustafa Reşid Efendi (haz.) Erzurum: Dördüncü Ordu-yı Hümâyün Litoğrafya Tezgâhı, 1282. Bu eserin basıldığına dair bir ilan *Tasvir-i Efkâr*'ın 399 numaralı 25 Temmuz 1866 tarihli sayısının 4. sayfasında yer almaktadır. İlanda Fâik Bey'in Tercüme Odası'nın eski üyelerinden biri olduğu da geçer.

tanıtmıştır.⁵⁴ Kaplan, yazmadan önemli gördüğü bölümlerin çevrimyazısını vermiştir. Bu bölümlere baktığımızda, eski Osmanlılık'tan eser kalmadığını ve bunun yerine son 40 yılda zulüm, riyakarlık, zina ve gaspın arttığını, kimsenin Allah'tan korkma mefhumunu hatırlamadığı gibi -yapılan reformlar sonucu ortaya çıktığını düşündüğü- bozuklukları eleştirmiştir.⁵⁵ Yazmanın mukaddime kısmında, eserinin dindar milletlerin yükseliş ve düşüşünün özelliklerini ortaya koyan bir eser olduğunu bildiren Sadık Efendi, dıştan bakıldığında ise siyasi olayları ve hükümetlerin ahlaki duruşlarını anlatmaktadır. Aslında reformların ve kendisinin sürgüne gönderilmesinin sert bir eleştirisi olan bu nazirenin yazarı hakkında, Şerif Mardin eserinde önemli bilgiler vermektedir.⁵⁶ *Telemak*'ın isminin kullanılarak nazire yazılması ya da Fâik Efendi'nin *Sebk-i Hindî* usulüne göre yazmış olduğu nazire, hep *Telemak* adlı eserin Osmanlı okurları arasında ne kadar rağbet görüp tanındığını ve çeviri de olsa bir eserin Osmanlı okur kitlesince büyük oranda kabul gördüğünü göstermektedir.

Farklı *Telemak* tercümeleleri ve 'yeniden yazımlarını' inceledikten sonra, burada tekrar Ahmet Vefik Paşa'nın yapmış olduğu tercümeyle dikkate alalım. 1879-1880 yılında Bursa'da basılan bu tercümenin önsözünde, Vefik Paşa önceki tercümenin ağdalı, süslü ve aliterasyon yüklü bir dille yapıldığını ifade ederek, bunun üslupta yenilikten yana olan bir sonraki nesil tarafından beğenilmediğini belirtmiştir. Vefik Paşa'nın tercümesi, altı yılda üç baskı yapmıştır. Bu da ilk tercümeden 20 yıl sonra yapılsa da, eserin hala popülerliğini yitirmediğinin bir ifadesidir. Eserin mukaddimesinde, hikaye türüne Avrupa'da gösterilen rağbeti anlatan Ahmet Vefik, her yıl ortaya çıkan 500-600 yeni eserin yanında, 1500 eserin de yeniden basıldığını bildirir. Okurlarının fikri gelişimine hizmet eden bu türdeki eserler, ahlak, gelenekler, uzaktaki bilinmeyen yerler, yeni buluşlar hakkında bilgi vermektedirler. *Telemak* da siyaset biliminin gelişip ve icraatın düzelmesi ile ahlakın süslenmesine dair tesirli tavsiyelerinden ötürü bu tip hikayelerin en meşhurlarından biridir. Paşa'ya göre bu sebepten, bu eserin doğru tercümesi kelimesi kelimesine, açık bir dille yapılmalıdır. Onu okuyup anlayabilecek kimseler yeni tarz bir inşanın farkına varıp Türk dilinin zenginliğini idrak edeceklerdir. Tüm bu ifadelerden sonra yazar Osmanlı diline yeni zevkler katan bazı roman tercümelelerinin isimlerini zikretmektedir. Bu liste, o dönemde Osmanlıcaya tercüme edilmiş romanlara dair fikir vermesi açısından

54 Mehmet Kaplan öncelikle İstanbul Üniversitesi kütüphanesindeki yazmaların arasındaki eksik nüshayı bularak, yazma hakkında bir makale yayınlamıştı: "Tanzir-i Telemak", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1948, c. III, sy. 1-2, s. 1-20. Sonraki yıllarda Ali Nihat Tarlan, kendi koleksiyonundaki tam nüshayı göstermiş ve Kaplan da makalesini bu tam nüshaya göre gözden geçirmişti. "Tanzir-i Telemak," *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I*, 5. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, [1979], 1999, s. 275-286.

55 A.g.m., 1948, s. 17-18.

56 Şerif Mardin, *Genesis*, s. 130, 222 ve 224-225.

önemlidir: Le Sage'dan *Gil Blas*, Voltaire'den *Candide*, Bernardin de Saint-Pierre'den *Paul et Virginie*, Rousseau'dan *Heloise*, Madame de Stael'den *Corinne*, George Sand'ın *Mauprat'sı*, Daniel Defoe'nun *Robinson'u*, Fielding'in *Tom Jones* adlı eseri, Sterne'nin *Tristram Shandy'si*, Swift'in *Gulliver'i*, Smollet'nin *Roderich Random'u*, Walter Scott'ın *Guy Mannering'i*, Cooper'ın *Le Dernier des Mohichans'ı*, Goethe'nin *Werther'i*, Cervantes'in *Don Kişot'u* ve Boccaccio'nun *Decameron* adlı eseri.⁵⁷

Ahmet Vefik'in zikrettiği bu listeyi, okurlar için yeni bir eğlence aracı olacak romanların Batı'dan çevrilmesi faaliyetine değer atfetmesine bağlayabiliriz. Kendisi de Moliere'den yapmış olduğu çeviri ve uyarlamalarla, Osmanlı kamuoyunun Moliere ve tiyatroyla tanışması için yoğun çaba sarf eden Vefik Paşa, bize 1879-1880 yılında bıraktığı bu listeyle Osmanlı edebiyatına o dönemde tercüme edilmiş ve de okunan romanlara dair kayıt düşmüştür. Bu çeviri romanların Osmanlı okuruna katkılarının ne olduğunu ve bu faaliyetin literatürde nasıl değerlendirildiğini incelemeye çalışalım.

Telemak'tan Sonraki Çeviri Romanlar

- "Hangi romanı okuyorsunuz el'ân?"
- *Atala*
- *Bu benim de çok sevdiğim bir kitaptır ve hikayesi oldukça iyidir.*⁵⁸

Johann Strauss'un romanları ve romanların Osmanlı'daki modern okuma kültürüne katkısını konu edindiği makalesinin başında alıntılıdığı bu diyalog, Vartan Paşa'nın 1851 yılında Ermeni alfabesiyle yazdığı ilk Türkçe roman olan *Akabi Hikâyesi*'nin kahramanları Hagop Ağa ve Agapi arasında geçmektedir.⁵⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Fransız romanının okunduğuna atıfta bulunan ilk kayıt olması açısından önemli olan bu diyalog, Osmanlılar arasında romanın okunmaya başlandığının bir göstergesidir. Cevdet Kudret, roman türünün edebiyatımıza girişindeki ilk adımın çeviriyle başladığını, sonra taklit ve tanzir yoluyla Türkçe romanların yazıldığını ve bu süreç içerisinde türün giderek olgunlaştığını ifade etmiştir.⁶⁰ Bu görüş, sonra diğer Türk romanı tarihi çalışmalarında da tekrarlanmıştır. Çevirilerin varlığını kabul eden, fakat çevirilerin Osmanlı anlatı tarzına uygun romanlardan seçildiğini öne süren Özgül'ün yaklaşımı bu konuda genel kanıdan farklı bir yerde durmaktadır.

57 Ahmet Vefik, *Telemak Tercümesi*, Bursa: Hüdâvendigâr Matbaası, 1297, s. 3.

58 Johann Strauss, "Romanlar, Ah! O Romanlar! Les Débuts de la Lecture Moderne dans l'Empire Ottoman (1850-1900)", *Turcica: Revue d'Etudes Turques peuples, langues, cultures, Etats*, 1994, c. XXVI, s. 125-163. Bu diyalog makalenin hemen başında geçiyor.

59 Bu roman için bkz. Andreas Tietze, "Der erste Roman in Türkischer Sprache", *Journal of Turkish Studies*, 1991, c. XV: *Fahir İz Festschrift* II, s. 345-353.

60 Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*, s. 11.

Yukarıdaki diyalogdan 20 yıldan daha uzun bir zaman geçtikten sonra, T. Abdi 1873 yılında yayınladığı *Sergüzeşt-i Kalyopi*'nin mukaddime kısmında, Osmanlı İmparatorluğu'nda basılan kitapların, özellikle de hikmete taalluk edecek kitapların çoğunun tercüme eser olduğundan şikayet ederek bu durumun kendisini üzdüğünü belirtiyordu. Bu çevirilerdeki, topluma yabancı hikayeler yüzünden bu eserlerin hak ettiği itibarı göremeyeceğini bildiren yazar, bu engeli ortadan kaldırmak için sözlü anlatımda uzun zamandır var olan ve aktarılan geleneksel Kalyopi hikayesini yazılı hikaye haline getirdiğini bildirir.⁶¹

Tercüme-i Telemak'tan sonra görülen ilk roman çevirisi, edebiyat tarihlerinde müterciminin malum olmadığı söylenen, fakat Dünder Akünal'ın araştırmalarından sonra Münif Paşa tarafından tercüme edildiği ortaya çıkan Victor Hugo'nun ünlü *Sefiller* (*Les Miserables*) romanıdır. Bu tercüme, *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis* gazetesinde (sy. 480-503) *Mağdurün Hikayesi* adı altında 1862 tarihinde tefrika halinde yayımlanmıştır.⁶² Şemseddin Sami aynı romanı 1880 yılında *Sefiller* adı altında gayet sade bir dil ile çevirmişti. Ünlü tarihçi Ahmed Lütfi Efendi, Daniel Defoe'nun *Robinson Crusoe* romanını 1864 yılında Arapça tercümesinden *Tercüme-i Robenson* ismiyle Osmanlıcaya çevirmişti ve bu eser de birçok kez *Robinson* başlığı altında tercüme etmiştir. Şemseddin Sami de 1884 yılında bu kitabı ikinci kez tercüme etti ve kitabın başlığını sadece *Robinson* koydu. Chateaubriand'ın *Atala*'sının 1869 yılında Recâizade Ekrem tarafından yapılan tercümesi, *Hadâyıku'l-Vekâyî* dergisinde tefrika halinde yayımlanmış ve 1872 yılında kitap olarak basılmıştı.⁶³ Bu kitabın ilk çevirisi, Kirkor Çilingiryan tarafından 1860 tarihinde İzmir'de gerçekleştirilmiş ve *Son Serac'ın Sergüzeşti* adıyla Ermeni harfleriyle basılmıştır. Reçâizâde 1869 yılında *Terakki* gazetesinde Silvio Pellico'nun *Mes Prisons* romanını tercüme etmiş; bunun akabinde Sıddık, Bernardin de Saint-Pierre'in ünlü romanı *Paul et Virginie*'in tercümesini yine tefrika halinde ilk çocuk gazetesi olan *Mümeyyiz*'de yayınlamıştı. 1871 yılına gelindiğinde, Osmanlıca yayınlanan ilk hiciv ve mizah dergisi olarak bilinen *Diyojen*'de Voltaire'in *Hikâye-i Hikemiyye-i Mikromega*'sı tefrika halinde tercüme edilmiş, daha sonra bu kitabın muhtemelen Ahmet Vefik Paşa tarafından yapılmış bir çevirisi *Hikâye-i Feylesofiyeye-i Mikromega* adıyla kitap olarak yayımlanmıştır. Alexandre Dumas Pere'in *Monte Kristo Kontu* romanına Teodor Kasap'ın yaptığı çeviri önce 1872-1873 yılları arasında *Diyojen*'de yayımlanmış, sonrasında ise kitap fasikülleri yayımlanmaya devam etmiştir. Mahmut Nedim *Güliver'in Gezileri*'ni 1872 yılında Osmanlıcaya çevirmiş, Kadri ismindeki bir diğer mütercim de, Lesage'in bir romanını *Topal Şeytan* başlığıyla çevirerek yayınlamıştır.⁶⁴

61 T. Abdi, *Sergüzeşt-i Kalyopi*, İstanbul, 1290, s. 2-4.

62 Dünder Akünal, "İlk 'Sefiller' Çevirisi Üzerine", *Milliyet Sanat Dergisi*, 1980, yeni dizi sy. 8. Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*, s. 13.

63 *Atala* ve Chateaubriand çevirileri için bkz. Nihayet Arslan, "Chateaubriand'ın Romanlarının İlk Çevirileri ve *Atala* Uyarlaması", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1995.

64 Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*, s. 13-15.

Mustafa Nihat Özön, *Türkçede Roman Hakkında Bir Deneme* adlı eserinde, bu romanların birçoğunun hem orjinallerini hem de çeviri metinlerini vererek karşılaştırma olanağı sunmuştur. Bir eserin birden çok çevirisinin olması durumunda, tüm çevirilerden bazı bölümlerin çevrimyazısını okuyucuların dikkatine sunarak, çeviriler arasındaki farkı ortaya koymaya çalışmıştır.⁶⁵

İlk roman tercümeleri yukarıda zikredilenlerle sınırlı değildir. Tercüme romanların listesini veren Kudret'e göre, Chateaubriand'ın *İbni Sirac-ı Ahir* (1880, çev. A. Tahir), *Réne* (1893, çev. Mehmet Celâl); Lesage'ın *Gil Blas'ı Sergüzeşt-i Jil Blas* (1880/1881, çev. İstapan) ve *Cil Blas Santilliani'nin Sergüzeşt-i* (1885, Ahmed Vefik Paşa) isimleriyle çevrilmiş, Lamartine'in *Graziella'sı* ilkin 1871 yılında Âli isimli bir çevirmen tarafından çevrilmiş ve Ermeni harfleriyle basılmıştır. Daha sonra, 1878 yılında Yusuf Neyyir tarafından yapılan çevirisi Osmanlıca olarak Arap alfabesiyle basılmıştır. Bu dönemde L'Abbé Prevost'un *Manon Lescaut* (1879, Mahmut Şevket), Alexandre Dumas fils'ten *La Dame aux Camélias* (1879, Ahmet Mithat), *Antonin* (1880, Ahmet Mithat), Octave Feuillet'den *Bir Fakir Delikanlının Hikâyesi* (1880, Ahmet Mithat) çevrilen romanlardandır. Bunların haricinde, Paul de Kock, Xavier de Montépin ve Eugene Sue gibi polisiye roman yazarlarının eserleri çevrilmiştir.⁶⁶

Son dönem Osmanlı edebiyatından çeviri yoluyla kendine yer bulan bazı Batılı yazarlardan yapılmış çevirileri uzun dönemli olarak ele alan ve bu yazarların Osmanlıca-Türkçe edebiyata çevrilmiş eserlerini tek tek inceleyen bazı eserler de görmekteyiz. Örnek verecek olursak, Ali İhsan Kolcu, XIX. asır Osmanlı edebiyatından Alfred de Musset ve Lamartine'den yapılmış tercümeleri ve bunların etkilerini araştırmıştır.⁶⁷ Yine Lamartine'den yapılan tercümeleri Emel Kefeli 1993 yılında hazırladığı doktora tezinde ele almış ve bu yazardan Türk edebiyatına aktarılan eserleri tek tek incelemiştir. İncelemesini sadece Osmanlı dönemiyle sınırlandırmayan yazar, eserini hazırladığı 1993 tarihine kadar geçen dönemde yapılmış tüm tercümeleri ele almıştır.⁶⁸ İnci Enginün, 1979 yılında hazırladığı çalışmasında Tanzimat döneminde Shakespeare'den yapılan tercümeleri incelemiştir. Bu eser daha sonra Dergâh Yayınları'ndan tekrar çıkmıştır.⁶⁹ Zeynep Kerman ise Victor Hugo'nun eserlerinin Osmanlıca-

65 Mustafa Nihat Özön, *Türkçede Roman Hakkında Bir Deneme*, İstanbul: Remzi Kitabevi, ts., s. 145-186. Bu kitabın ikinci baskısı Alpay Kabacalı tarafından hazırlanmıştır. Kitap, 1985 yılında İletişim Yayınları tarafından *Türkçede Roman* adıyla basılmıştır.

66 Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*, s. 14.

67 Ali İhsan Kolcu, *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatında Alfred de Musset Tercümeleri ve Tesiri*, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999; a.mlf., *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatında Alphonse de Lamartine Tercümeleri ve Tesiri*, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999.

68 Emel Kefeli, "1854-1993 Yılları Arasında Lamartine'den Türkçeye Yapılan Tercümeler Üzerine Bir Araştırma", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1993.

69 İnci Enginün, *Tanzimat Devrinde Shakespeare: Tercümeleri ve Tesiri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1979; a.mlf., *Türk Edebiyatında Shakespeare: Tanzimat Devrinde Tercüme ve Tesiri*, İstanbul, Dergâh Yayınları, ts.

daki serüvenini araştırmıştır. 1910 tarihine kadar uzanan süreçte, yazardan yapılmış tüm tercümeleri tespit etmeye çalışan Kerman, sonra bu tercümelerin bir kısmını aslıyla karşılaştırmış ve Türk edebiyatındaki konumunu belirlemeye çalışmıştır. Hugo'nun ünlü romanı *Sefiller*'in edebiyatımızda *Telemak*'tan sonra çevrilen ikinci roman olduğunu düşündüğümüzde bu tip çalışmaların önemi daha da artmaktadır.⁷⁰ Yine Nedret Pınar, 1900 tarihinden başlatarak edebiyatımızdaki Goethe ve Faust tercümelerinin izini sürdüğü doktora çalışmasıyla, Alman edebiyatının bu önemli yazar ve eserinin Türk edebiyatında ne şekilde algılandığını ortaya koymaya çalışmıştır.⁷¹

Bu dönemde çeviri romanlar vasıtasıyla Osmanlı okuru roman türünün çeşitli örneklerini tanımış oldu. Batı Edebiyatı'nın klasik yazarları ile romantiklerden çevrilen bu eserler, Türk Edebiyatı için yabancı bir tür olan romanın gelişmesine katkıda bulunmuştur. 1880 ile 1896 yılları arasında ise realist ve natüralist yazarlardan yapılan çevirileri görmekteyiz.⁷² Reyhan Elmas Keleş, tezinde *Mektep Dergisi*'nde 1891-1898 yılları arasında Batı Edebiyatı'ndan yapılan çevirileri incelemiştir.⁷³ Mehmet Önuçar ise, bu sefer *Mecmua-i Ebüzziya*'da 32 yıllık süre içerisinde geçen Rousseau'dan yapılmış çevirileri tezine konu edinmiştir.⁷⁴

II. Abdülhamit zamanında, Theodor Kasap'ın başlattığı sistemli roman tercümeleri sayesinde Batı edebiyatının Osmanlı İmparatorluğu'na aktarım süreci hızlanmıştır. Ayrıca romanlar ve Osmanlı'daki çeviri faaliyetleri dikkate alındığında azınlıkların bu faaliyetlere yaptıkları katkı göz ardı edilemez. Strauss'un eserlerinde üzerinde durmaya çalıştığı ve XIX. yüzyıl Osmanlı edebiyat tarihinde şimdiye değin Strauss'un dışındaki diğer tarihçiler tarafından pek de dikkate alınmayan bu husus, Osmanlı'nın son dönemindeki düşünce dünyasını tanımak için çok önemlidir. Farklı dilleri konuşanlar ya da aynı dili farklı alfabe türleriyle yazıya geçirenlerin arasındaki münasebet ve alışveriş düşündüğümüzden daha da yoğundu. Bu durum, Batılı yazarların edebî eserleri sözkonusu olduğunda ise iyice belirginleşmekteydi. Örneğin, Thadeos Divitjiyan tarafından basılan *Tsarigradski Vestnik* adlı Bulgarca süreli yayında, 1859 yılında *Robinson Crusoe* ve *Paul et Virginie*'nin tefrikaları yayınlanmaya başladı.⁷⁵ Ay-

70 Zeynep Kerman, *1862-1910 Yılları Arasında Victor Hugo'dan Türkçeye Yapılan Tercümeler Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1978.

71 Nedret Pınar, "1900-1983 Yılları Arasında Türkçede Goethe ve Faust Tercümeleri Üzerinde Bir İnceleme", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1984.

72 Mustafa Nihat Özön, *Türkçede Roman*, s. 15.

73 Reyhan Elmas Keleş, "*Mektep Dergisi*'nin İncelenmesi: Batı Edebiyatından Tercümeler 1891-1898", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999.

74 Mehmet Önuçar, "Mecmua-i Ebüzziya'da Rousseau Tercümeleri (1880-1912)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1998.

75 Johann Strauss, "Romanlar", s. 126-127.

nı makalede yazar, Ermenilerin Fransızca'dan yaptıkları çevirilerin Osmanlılardan çok daha fazla olduğunu iddia etmektedir.⁷⁶ Yukarıda bahsi geçen Vartan Paşa'nın *Akabi Hikâyesi* dışında Ermeni alfabesiyle Türkçe olarak yazdığı ve yayımladığı eserlerinden Laurent Mignon, *Hece* dergisindeki makalesinde bahsetmektedir.⁷⁷ Turgut Kut, Ermeni harfli Türkçe telif ve tercüme eserleri konu edindiği makalesinde, Ermeni harfleriyle telif ve tercüme edilmiş romanların listesini verir. Buna göre Fransızca'dan yapılmış ve Ermeni harfleriyle basılmış roman sayısı 80'e yakındır. Kut, kendisinin 62 tanesini tespit ettiğini belirtmiş ve roman dışındaki türlerden eserleri de içine katarak 68 eserlik bir liste vermiştir. Ayrıca, Victor Hugo'nun *Sefiller* romanının Ermeni harfleriyle 1862 yılında basılmış Türkçe tercümesinin giriş kısmını, *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis* gazetesinde terfika edilen Osmanlıca metnin girişiyle karşılaştırıp, birbirinin neredeyse aynı olduğunu tesbit etmiştir.⁷⁸

İmparatorluktaki Ermeni teba dışında Rumların Karamanlıca denilen Rum alfabesiyle Türkçe olarak yazdıkları eserlerin de önemi büyüktür. Bu noktada Evengelios Misailidis'in 1870-1871 yılında Rumca harflerle, yaşadığı günleri bir roman düzeyinde kaleme aldığı *Seyreyle Dünyayı (Temaşa-i Dünya ve Cefakâr-u Cefakeş)* adlı eser, Osmanlı topraklarındaki Rumların edebi etkinliklerini göstermesi açısından önemlidir. Yazar, Kula'da doğmuş, 1851 yılında *Anatoli* adıyla Türkçe bir gazete çıkarmıştır. Roman bize XIX. yüzyıl İstanbulunun bir panoramasını vermektedir. Rumların belirli bir seviyeye gelmesini isteyen yazar, bunun da sosyal adalet ile mümkün olabileceğini ifade etmektedir. 1853'te Konstantiniye'de İoannis Lazaridis matbaasında basılmış ve Antalya'da Dimitrakis tarafından Türkçeye çevrilmiş olan 'Robinson Kruzo Hikâyesi' adlı kitaba, E. Misailidis bir önsöz yazmıştır. Bu dönemde 55 Karamanlıca kitap yayınlayan Misailidis'in Yunanca ve Fransızca'dan Eugène Sue ve Xavier de Montepin gibi yazarların metinlerinden çeviriler yapmıştır.⁷⁹

XIX. ve XX. yüzyıllarda Osmanlı Rumlarının Osmanlı edebiyatına katkılarını incelediği makalesinde Johann Strauss, özellikle İstanbul'daki Rumların Osmanlı edebiyatına yaptıkları azımsanmayacak derecede önemli katkıları, tek

76 A.g.m., s. 140.

77 Laurent Mignon, "Vartan Paşa", s. 538. XIX. yüzyılda Ermenilerin Türkçe olarak kendi alfabelerinde kaleme aldıkları eserler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Birsen Karaca, *Ermeni Edebiyatı Seçkisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001 ve Pars Tuğlacı, *Ermeni Edebiyatından Seçkiler*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1992.

78 A. Turgut Kut, "Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Konuları, I: Victor Hugo'nun Mağdurun Hikayesi'nin Kısalımış Nüshası", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 23-28 Eylül 1985, Tebliğler II: Türk Edebiyatı, c. I*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985, s. 195-214.

79 Evangelinos Misailidis, *Seyreyle Dünyayı (Temaşa-i Dünya ve Cefakâr-u Cefakeş)*, Robert Anhegger ve Vedat Günyol (haz.), İstanbul: Cem Yay., 1986, s. ix-xi.

tek yazar ve çevirmenleri ele alarak inceler.⁸⁰ Strauss, bu eserinin haricinde diğer yapıtlarında da, Osmanlı'nın son dönemindeki edebi hayatın çok boyutluluğunu ve 'milliyetçi kategorilerle' incelenemeyecek derecede zengin olduğunu öne sürerek, bu tarz bir bağlamı anlamının yolunun o dönemde farklı etnik kökene ait gruplar arasındaki edebi ilişkilerin ve bu ilişkilerin meydana getirdiği zenginliklerin, ancak 'milliyetçi' öngörülerin terk edilerek araştırılmasından geçtiğini ortaya koymaya çalışır. Osmanlı okuma kültürünü araştırdığı makalesinin hemen başlangıcında bunu net bir şekilde ortaya koyan yazar,⁸¹ aynı zamanda Osmanlı son dönemindeki kitap ve basım kültürüyle alakalı literatüre ciddi katkılarda bulunmuş ve bu kültürlerin anlaşılmasının son dönem Osmanlı'sının renkli mozaikindeki tüm unsurların katkılarının ciddi şekilde araştırılmasıyla mümkün olabileceğini öne sürmüştür. Makalesi boyunca Osmanlı'da nelerin okunduğunu araştıran yazar, Osmanlı okur kitlesinin edebi zevkini araştırdığı bölümlerde, Osmanlı ülkesinde konuşulan farklı dillerde üretilen edebiyatın birbirleriyle ilişki ve değişimlerini incelediği kısmında, değişimin çeşitli şekil ve derecelerde gerçekleştiğini öne sürmüş ve değişimde en önemli rolü İstanbul basınının oynadığını ifade etmiştir.

Ahmed Midhat'ın 1883 tarihinde Émile Richebourg'tan *Merdud Kız* adıyla tercüme ettiği *La Fille Maudite* adlı eser, bu romanın daha önce Rum ve Ermeni gazetelerinde tefrika halinde yayınlanması ve bu tefrikaların çok başarılı olmasından ilham alınarak tercüme edilmişti.⁸² Bu tarz bazı örnekler dışında, aradaki alışverişin çok da fazla olmadığını öne süren yazar, Rumların Türkçedeki eserlerle hiç ilgilenmediğini, fakat Ermenilerin Osmanlıca yazıp okuduklarını, gerektiğinde Osmanlıcadan tercüme yaptıklarını öne sürer. Daha da ilginç olanı, aynı dönemde Osmanlıcadan Arapçaya istisnai birkaç çeviri dışında hiçbir çeviri bulunmazken, Arapçadan Osmanlıcaya yapılan çevirilerin çok daha yaygın olduğu iddiasıdır. Bir yandan klasik dönem yazarlarının (Taberî, İbn-i Haldun gibi) eserleri Osmanlıcaya çevrilirken öte yandan da, Bulak matbaasında yayımlanmış olan ve Batılı dillerden Arapçaya çevrilmiş eserler okunuyordu. Osmanlı okuma kültürünün ve bu kültürün içinde yer alan edebi tercümelerin daha iyi anlaşılabilmesi, Strauss'un özellikle üzerinde durduğu "edebi faaliyeti sadece Arapça, Farsça ve Türkçeye sınırlayan, çok dilliliği ortadan kaldıran 'Oryantalist' yaklaşımın izale edilmesiyle" mümkün olacaktır. XX.

80 Johann Strauss, "The Millets and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th Centuries)", *Die Welt des Islams*, 1995, c. XXXV, sy. 2, s. 189-249. Bu konuda ayrıca bkz. A.mlf., "La Tradition Phanariot et l'Art de la Traduction", *Istanbul et les Langues Orientales: Actes du colloque organisé par l'IFÉA et l'INALCO à l'occasion du bicentenaire de l'École des Langues Orientales, Istanbul 29-31 mai 1995*, Frédéric Hitzel (ed.), Paris: Éditions l'Harmattan, 1997, s. 373-401.

81 Johann Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th Centuries)", *Arabic Middle Eastern Literatures*, 2003, c. VI, sy. 1, s. 39-76.

82 A.g.m., s. 53.

yüzyılda yaşanan etnik kompozisyondaki radikal dönüşümler bu yaklaşımı XX. yüzyıl için geçerli kılabilecekken, çok dilliliğin hüküm sürdüğü, Sefardik Yahudilerin, Türkçe konuşan Ermenilerin ve Ortodoks Rumların oluşturduğu dil cemaatleri ve bu cemaatlerin bilginin aktarımı sırasında oynadıkları içkin ve aktif rol göz önüne alındığında, XIX. yüzyıl ve Tanzimat dönemi için, edebi faaliyeti sadece üç dile hapseden yaklaşımın geçerli olamayacağı açıktır. Strauss, Osmanlı bağlamında yeni oluşan Bulgar edebiyatının da dikkate alınarak yapılacak incelemelerin ancak sağlıklı sonuçlar verebileceğini öne sürmektedir.⁸³ Strauss, bir diğer makalesinde Teodor Kasap gibi çevirmen ve kültür işçisi olarak nitelendirilebilecek yazarların, kendi eserleri olan *Diyojen*, *Hayal*, *Çıngıraklı Tatar* gibi dergileri beş farklı dilde basarak cemaatler arasındaki iletişimde, dil engelini aşma yoluna gittiğini öne sürmektedir.⁸⁴

Basım kültürünün gelişimine baktığımızda, II. Abdülhamit döneminde İstanbul'daki kitap basımı zirveye ulaşmıştı. Çeşitli dillerde kitap, gazete ve mecmuaların İstanbul'da basıldığı bu dönemde, Arap, Yunan, Ermeni, İbrani ve Latin alfabelerinde eserlerin basılmasına imkan vardı. 1846 yılında Cayol tarafından getirilen litoğrafya tekniğiyle birlikte kitap basımında önemli aşamalar kaydedilmişti.⁸⁵ Yeni açılan okullardaki ders kitabı ihtiyacı ile birlikte özel matbaalar açılmaya başlandı ve matbaacılık cazip bir iş haline geldi.

Okuyucu kitlesinin oluşumunda basım tekniklerindeki kolaylıklarla birlikte gazete ve dergilerde tefrikalar halinde yayınlanan romanların da etkisi büyüktü. Edebi eserlerin pahalı olması nedeniyle, tefrikalar romanın yaygınlaşmasına ciddi katkılarda bulunmuştu. Hatta Ahmet Midhat Efendi, *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde yayınladığı tefrika romanlardan bir kütüphane meydana getirmişti: *Tercümân-ı Hakikat tefrikalarından mütehasıl kütüphane*. Bu sayede olgunlaşan okuyucu kitlesi için 1876 ve 1893 yıllarında basılan kitapların listesi incelendiğinde her dil ve alfabede basılan kitaplar görülebilmektedir.⁸⁶ Strauss, 1851-1860 yılları arasında çoğunluğu İstanbul'da basılmış olan ilk eserlerin listesini vermiştir ve bu listede Ermeni alfabetesiyle Türkçe olarak basılan ilk romandan, Bulgarca ilk romana, Arap edebiyatında basılmış ilk modern romandan, *Telemak*'ın Paris'te basılan ilk Ermenice tercümesine kadar bütün eserler mevcuttur.⁸⁷ Dönemin ünlü kitap toplayıcılarından Ahmet Vefik Pa-

83 A.g.m., s. 65.

84 Johann Strauss, "Kütüp' ve 'Resâil-i Mevkûte': Printing and publishing in a multi-ethnic society", *Late Ottoman Society: the Intellectual Legacy*, Elisabeth Özdalga (ed.), Londra: RoutledgeCurzon, 2005, s. 225-253, burada s. 238.

85 Johann Strauss, "Zum Istanbul Buchwesen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts", *Osmanlı Araştırmaları*, 1992, sy. 12, s. 307-338.

86 Johann Strauss, "Les livres et l'Imprimerie à Istanbul (1800-1908)", *Turquie Livres d'hier, livres d'aujourd'hui*, Paul Dumont (ed.), Strasbourg-Istanbul: Les Editions ISIS, 1992, s. 7, dipnot 8.

87 Johann Strauss, "Who Read What", s. 42.

şa'nın vefatından sonra hazırlanan kitaplarının kataloğunda, her dilden eser mevcuttu ve işin ilginç tarafı, Fransızca eserlerin sayısı Türkçe eserden fazlaydı. 6000'den fazla eserin yer aldığı bu katalog, Vefik Paşa'nın zamanında Osmanlı İmparatorluğu'nda bir şekilde dolaşımda olan kitaplar hakkında fikir edinmek için bulunmaz bir kaynaktır.⁸⁸

Doktora tezinde Ahmed Midhat'ın edebi tercümelerinde eşdeğerlik kavramını dilbilimsel açıdan yeniden ele alan ve çeviribilim alanında Ahmed Midhat'ın tercüme üzerine ilk çalışmayı yapan Işın Bengi Öner, eserinde Ahmed Midhat'ın metinlerindeki metin dışı unsurlara ve *La Dame aux Camelias* tercümesine yoğunlaşır.⁸⁹ Edebiyat tarihçilerinin tercümelere dair yaptığı yorumlardan yola çıkan yazar, Ahmed Midhat'ın *La Dame aux Camelias* tercümesini örnek bir metin olarak ele alır ve sonra, bu metne dilbilimsel ve çeviribilimsel sorular sorar. Bengi-Öner'in vardığı sonuç, Ahmed Midhat'ın tercüme stratejisinin 'kabul edilebilirlik' ve 'yeterlilik' uçları arasında bir konuma sahip olduğudur.

Bir diğer önemli roman tercümesi ise, Şemseddin Sami tarafından ilk tercümesinden yaklaşık yirmi yıl sonra tekrar tercüme edilen Victor Hugo'nun *Sefiller* romanıdır. Çok tanınmış bir romancı olan Hugo'yu tanıtmaya gerek duymadığını belirten Sami, onun en meşhur eserinin *Sefiller* olduğunu, ilk bakışta bir hikâye gibi görünse de yazarın esere birçok hakikat ve hikmet kattığından bahsedip, bu özelliği nedeniyle kitabın sıradan bir hikâye kitabı türünden uzaklaşıp "adeta 'asr-ı hâzırın bir kânun-ı medeniyeti ve insâniyetin bir düstûr-ı a'zamı hükmüne geçmiş"tir. Sonrasında bu eserin Avrupa'da her dile tercüme edildiğini ve birçok kez tekrar basıldığını ifade eden mütercim, kendisinin de bu eserin Osmanlı lisanında olmamasına dayanmadığından bu tercümeyle kalıştığından, asıl metindeki her kelimenin taşıdığı zor manaları dilimize çevirmenin kolay olmadığından, fakat kendisindeki hizmet aşkının bu zorlukları aşmasına yardım ettiğini öne sürmüştür. Şemseddin Sami'ye göre Victor Hugo'nun kendi düşüncelerini hikâye şeklinde yazmasının ardında daha geniş bir muhatap kitlesine erişmek gayesi vardır. Bu sayede hikayelerde mündemicek olan felsefi düşünceler bilinçli olarak tartışılmasa bile, hikayenin güzelliği her bir okuyucunun bu kitaptan kendi görgüsüne göre faydalanmasını ve ilgisine göre de zevk almasını sağlayacaktır.⁹⁰

88 Süheyl Ünver, "Ahmed Vefik Paşa Kütüphanesi", *Türkiye Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1967, c. XVI, sy. 1, s. 26-35.

89 Işın Bengi, "A Re-evaluation of the Concept of Equivalence in the Literary Translations of Ahmed Midhat Efendi: A Linguistic Perspective", Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1990.

90 Viktor Hügo, *Sefiller*, Mütercimi Şemseddin Sami, Sâhibi Mihran, İstanbul: Mihran Matbaası, 1297. Bu eserin kapak sayfasında aynı zamanda Fransızca künyesi de mevcuttur: *Les Misérables* par Victor Hugo. Traduit en langue turque par Ch. Samy-Bey Frachary. Constantinople: Imprimerie de Mihran.

Bu noktada Cemal Demircioğlu'nun *terceme* kavramının Osmanlı'nın son dönem edebiyatında çeşitli bağlamlarda nasıl kullanıldığını inceleyen ve çok yakınlarda sona ermiş olan doktora tezine değinmeliyiz. Yazar, tezinde 'tercüme' ve 'terceme' kavramlarının Osmanlı edebi kültüründeki oluşum sürecine bakmış ve bu kavramların uygulandığı alanların zaman, kültür ve söylemden bağımsız olmadığını öne sürmüştür. Çeviribilim araştırmalarında kullanılan tarihsel-betimlemeli ve dizgeci bir yaklaşımla konuyu irdeleyen Demircioğlu, terceme kavramının ve söylemlerinin son dönem Osmanlı terminolojisi içinde değişen söylemler içinde değişen konum ve anlamlar yüklenebileceğini ifade etmiş, sonra da tercemenin çeşitli kullanımlarını hem Cumhuriyet döneminde yazılan edebiyat tarihlerindeki yaklaşımları ele alarak, hem de geriye doğru tarihsel bir bakış açısıyla, bu kavramın Osmanlı edebiyat tarihi içerisinde farklı kullanımlarını ve bu kavramla ilişkili farklı terimleri yüzyıllar arasında yolculuk yaparak ele almıştır.⁹¹ Tarihi bakış açısının sonucunda, esere çeviriyle ilgili terim ve kavramların liste ve sözlüğü eklenmiştir. Yazar kuramsal bakış açısını uygulamada göstermek için Ahmed Midhat'ın eserlerini kendisine külliyat olarak seçmiş ve Ahmed Midhat'ın eserlerindeki farklı tercüme tanımlarını ele aldıktan sonra, aynı yazarın *Le Cid* çevirisini karşılaştırmalı olarak çözümleyerek tüm bu farklı söylemlerin Osmanlılara özgü metin üretimine nasıl yansıdığını bir örnek üzerinde göstermiştir. Bu özellikleri açısından, tezin Türkiye çeviri tarihi araştırmaları literatürüne önemli bir katkıda bulunduğunu belirtmemiz gerekir.⁹²

XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı edebiyatında "Klasikler" tartışması olarak bilinen Avrupa edebiyatına ait klasik eserlerin Osmanlıcaya tercüme edilmesi meselesi zuhur etmişti. Ahmed Midhat'ın ortaya attığı ve "(...) klâsikler devrine henüz girmedi. Onun için diyorum ki Faust'lar, Cid'ler, Andromaque'lar, Romeo Juliet'ler gibi âsârı, üdebamız şuaramız henüz vücuda getiremeyeceklerinden hiç olmazsa şimdiki halde tercemelerini olsun vücuda getirilim"⁹³ sözleriyle özetlenebilecek iddiasının üzerine, o devirde, Ahmed Cevdet başta olmak üzere Cenap Şahabeddin, Necip Âsım, Ahmed Rasim, Hüseyin Dâniş'in katıldığı bir tartışma yaşanmıştır. Başka tanınmamış yazarların da katıldığı bu konudaki temel noktalar, buna göre temel tartışma konuları Osmanlı edebiyatının klasik devri olup olmadığı, Osmanlıcanın klasikleri terceme etmek için elverişli bir dil olup olmadığı ve klasikleri çevirmeye yetkin mütercim-

91 Cemal Demircioğlu, "From Discourse to Practice: Rethinking "Translation" (*Terceme*) and Related Practices of Text Translation in the Late Ottoman Literary Tradition", Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2005, 1. ve 2. Bölümler.

92 Tezin XIX. yüzyıl sonundaki tercüme söylemlerine ait kısmı için bkz. Demircioğlu, "19. Yüzyıl Sonu Türk Edebiyatında 'Tercüme' Kavramı," *Journal of Turkish Studies=Türklük Bilgisi Araştırmaları [TUBA], Kaf Dağının Ötesine Varmak: Günay Kut Armağanı*, 2003, sy. 27, c. II, s. 13-31.

93 Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 2. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960, s. 255, Tercümân-ı hakikat, 1897'den alıntı.

lerin Osmanlı müeddibleri arasında varlığı konularıydı.⁹⁴ Saliha Paker, Ramazan Kaplan'ın *Klasikler Tartışması* adında 1998 yılında çıkardığı kitabı değerlendirdiği makalesinde, klasikler tartışmasının aslında Osmanlı'daki tercüme kavramsallaştırmasındaki değişimleri yansıttığını ve bunu gözlemek için verimli bir odak noktası olduğunu öne sürmüştür. Uzun süredir Batı, özellikle de Fransız edebiyatıyla temas halinde bulunan ve bu temasları sonucunda birçok edebi eserin “yeniden yazıldığı” Osmanlı edebiyatında, ne tip metinlerin “tamamen yabancı” olduklarını ve ne tip metinlerin “edebi açıdan bize ait” olduğunu göstermesi açısından yüzyılın sonundaki bu tartışma Osmanlıcadaki tercüme tartışmaları arasında müstesna bir yere sahiptir.⁹⁵ Tartışmadaki taraflar, klasiklerin tercüme edilmesi noktasında hemfikirdirler. Tartışılan nokta ise, edebiyatımızda öncesi olmayan bu metinlerin, taklit (*nazire*) edilmesinin mümkün olup olmayacağı noktasıdır.

Jitka Malečková, 1880-1914 yılları arasında Batı dillerinden Osmanlıcaya yapılan çevirileri incelediği makalesinde, Özege kataloğunda yaptığı araştırmalara göre kitap veya kitapçık olarak ikibine yakın başlık bulunduğunu ve bunların yarısının edebi metinlerden oluştuğunu ifade etmektedir.⁹⁶ ‘Bir Türk Batı Hakkında Ne Okuyabilirdi?’ başlığı altında yapılan tercümelerin analitik bir tasnifini sunan yazara göre, tercümelerin çoğunun çağdaş yazarlardan yapıldığını, daha az bir kısmının XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış yazarlardan geldiğini, klasik yazarların edebiyat eserlerinin edebi tercüme arasında % 11’lik bir paya sahip olduğu ve az da olsa antik yazarların eserlerinden tercümelerin mevcut olduğunu ifade etmiştir. İlmi çeviri diyebileceğimiz edebi çevirilerin dışında kalanların çoğunluğunu askeri konulara dair eserler (tüm ilmi çevirilerin dörtte biri), tıbbıa dair eserler (yedide bir) ve tabii bilimlerle alakalı eserler (onda bir) oluşturuyordu. Batı tarih yazımıyla alakalı eserler tercüme edildiği gibi, Batıların İslam tarihi ve Osmanlı tarihiyle alakalı eserleri de tercüme edilmişti.⁹⁷ Beşinci sırayı alan matematikten sonra, dillere, eğitime, felsefeye ve hukuka dair eserler en sık tercüme edilen eserler arasında geliyordu.

94 *A.g.e.*, s. 258-263.

95 Saliha Paker, “The 1897 ‘Classics Debate’ As a Focus for Examining Change in Ottoman Conceptions of Translation”, *Translating Others*, Theo Hermans (ed.), Manchester: St. Jerome, 2006, c. II, s. 325-348. Ayrıca bu konuda Ramazan Kaplan'ın kaleme aldığı *Klasikler Tartışması (Başlangıç Dönemi)* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1998) adlı kitap o dönemde bu tartışmanın başlangıcında yazılmış orjinal metinleri içermektedir.

96 Jitka Malečková, “Ludwig Büchner versus Nat Pinkerton: Turkish Translations from Western Languages, 1880-1914”, *Mediterranean Historical Review*, 1994, c. IX, sy. 1, s. 73-99, burada s. 80, dipnot 26.

97 *A.g.m.*, s. 81. Batı tarihiyle alakalı olarak Ernest Lavisse, Numa Denis Fustel de Coulanges, Henri Houssaye, Joseph F. Michaud, Charles Seignobos gibi yazarların eserleri tercüme edilmişken, İslam tarihiyle alakalı olarak ise Hammer-Purgstall, Engelhardt, Dozy, Renan gibi yazarların eserlerinin tercüme edilmiş olduğunu görüyoruz.

Bu dönemde yapılan tercümelere incelediğimizde hem kaynak dil ve kültürler açısından, hem de tercüme edilen eserlerin içerikleri açısından çeşitliliğin çok arttığını görmekteyiz. Vulgarize edilmiş bilim felsefesi, Avrupa ve Osmanlı arasındaki münasebetler, seyahat kitapları, meşhur kişilerin yaşamöyküleri, nasıl uzun yaşanacağını ve nasıl yüzüleceğini anlatan broşürler gibi eserler tercüme edilmiştir. Yazar, 1908'den sonra, az da olsa siyaset teorisiyle alakalı ve liberalizm, sosyalizm ile feminizme dair kitapların da tercüme edildiğini belirtmektedir.⁹⁸

Edebi tercümelere baktığımızda ise, çeşitli dillerdeki edebi eserlerin tercümeleri görülebilmektedir. Az da olsa İspanyol, İtalyan ve Polonyalı yazarlardan eserler görülürken, Rus edebiyatının Puşkin, Lermontov, Griboedov, Turgenyev, Gorki ile Tolstoy'un eserleriyle temsil edildiğini, Alman edebiyatının ise, Goethe, Schiller, Heinrich von Kleist, Adolf Wilbrandt ve Ludwig Thomas vasıtasıyla Osmanlıların dikkatine sunulduğu görülmektedir.⁹⁹

Yazarın incelediği dönemin en dikkat çekici özelliği, 1876 yılına değin yayımlanan eserlerin içinde tercüme eserlerin oranı % 6,4 iken, 1880 yılından sonra bu oranın % 23'e yükselmiş olmasıdır. Edebi tercümelerin de arttığı, özellikle polisiye hikayelerin, Fransız macera ve diğer popüler romanlarının çok daha fazla tercüme edildiği görülmektedir. Mütercimlerin bu metinleri yeniden üretirken, hedef kitlede ve kültürde ne gibi sonuçlara yol açabileceklerini özellikle dikkate aldıklarını belirten yazar, Osmanlı İmparatorluğu'nun geçiş döneminde Batı edebiyatından alınan edebiyat ürünlerinin ve ilmi tercümelerin Osmanlı'da sorunlu görülen noktalarda ya da edebi türlerde model görevi gördüğünü ifade etmiştir. Bu sürecin homojen olmadığını süregelen bir çeşitliliği beraberinde getirdiğini ifade eden yazar, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyılın başındaki tercüme alanındaki bu hareketliliğin, artık sadece reform ve modernleşme hareketlerine hizmet amacı taşımadığı, başlı başına model olma işlevini kazandığı ve bunun da tercümelere modern toplumlarda yüklenebilecek bir işlev olduğu sonucuna varmıştır.¹⁰⁰

Malečková'nın incelediği dönemde görülen tercümelere bir tanesi de materyalist felsefenin, Osmanlıca tercümelere, Osmanlı okurları arasında muhatap bulmasıdır. Abdullah Cevdet üzerine yaptığı detaylı çalışmasıyla Osmanlı materyalistleri hakkında külliyatlı bir bilgi birikimine sahip olan Şükrü Hani-oğlu, kısa süre önce yazdığı bir makalede, Osmanlı son dönem düşüncesinde fazla üzerinde durulmayan bir alımlama (*reception*) örneğini sıra dışı bir yöntemle gün ışığına çıkartmıştır. Geç dönem Osmanlı düşünürlerinin Alman ve Fransız materyalistlerinden ne şekilde etkilendiğini açıklamaya çalışan Hani-

98 A.g.m., s. 81-82.

99 A.g.m., s. 82.

100 A.g.m., s. 98-99.

oğlu, özellikle de Almanların *Vulgärmaterialismus* şeklinde ifadesini bulan ve Osmanlı düşünce hayatındaki etkisi bu makaleye kadar pek de incelenmemiş bir alana parmak basarak, Osmanlı'nın son döneminde yaşamış olan üç önde gelen radikal materyalistin, Beşir Fuad (1852-1887), Abdullah Cevdet (1869-1932) ve Baha Tevfik'in (1884-1914) görüşlerini kapsamlı bir şekilde ele alıp incelemiştir. Hanioglu, bu üç yazarın yeni Osmanlı toplumundaki bilimci görüşlerinin din, felsefe, sanat ve özellikle de edebiyat alanındaki izdüşümlerine ve bunların detayına dikkat çekiyor. Hanioglu, makalesinin ilerleyen bölümlerinde bir yandan bilimi vulgarize edip kitleler tarafından anlaşılmasına uğraşırken, diğer yandan geniş halk kitlelerinin bu yeni görüşü rahatça benimseyebilmesi için İslam ile bağdaştırma çabası içinde olduğunu gösterir. Adı geçen yazarlar alıntıladıkları düşünceleri dipnotlarla belirtmediklerinden dolayı, Osmanlıca metinler Büchner'in *Kraft und Stoff* gibi temel eserleriyle karşılaştırılıp bu üç yazar tarafından alınılanıp yeniden yazılan fikir ve metinler sözkonusu makalede ortaya konmaktadır.¹⁰¹

Sonuç Yerine

Yazımızda Osmanlı'da yapılmış çeviriler ve bu çevirileri kendisine konu edinmiş çalışmaların genel bir çerçevesini çizmeye çalıştık. Bu çerçevenin içinde ne tip tartışmaların döndüğünü, Osmanlı'da çeviri veya tercüme/terceme dendiğinde akla nelerin geldiğini sorgulayan çalışmaların arttığı söylenebilir. Bu çalışmalar sorgulamalarına çeşitli tarihi örnekleri incelemek suretiyle cevap bulmayı arzulamıştır. Çeviribilimin sunduğu kuramsal çerçeveyi tarihsel malzemeyi açıklamak için kullanan bu çalışmaların son dönemde daha sık görülmeye başlanması Türkiye ve Osmanlı çeviri tarihi araştırmaları için sevindirici bir durumdur. Bu yönde sonsöz olarak yakın zamanda çeviribilim alanında yapılmış ve çeviri tarihi araştırmalarına farklı boyutlar getirerek katkıda bulunabilecek iki kuramsal öneriye değinmek yerinde olacaktır.

Bunların ilkinde, Michaela Wolf 1754 yılında Viyana'da kurulan "Şarkiyat Akademisi"nde yetişen 'dragomanların', Osmanlı ve Habsburg İmparatorluğu arasında oynadıkları dil ve kültür aracılığı rolleri sayesinde iki imparatorluk arasındaki diplomatik ilişkileri sanılanın ötesinde biçimlendirebildiklerini öne sürmüştür. Bu durumu doğru okumak ise ancak dragomanların "kültürel, sosyal ve sembolik kapitallerinin" habitus ile olan bağlantısının dikkate alınması sonucu mümkün olabilecektir. Bourdieu tarafından önerilen 'habitus' ve 'sembolik kapital' terimlerini, diplomatik tercümelemlerin ve tercümanların biçimlendirici özelliğini ortaya çıkarmak için kullanan Wolf, bu tarz bir araştırmanın an-

101 M. Şükrü Hanioglu, "Blueprints for a future society: Late Ottoman materialists on science, religion, and art", *Late Ottoman Society: the Intellectual Legacy*, Elisabeth Özdalga (ed.), s. 28-116.

cak ve ancak 'dragomanların' diğer sosyal aktörlerle olan münasebetleri dikkate alınıp, ortaya çıkacak ağların da incelenmesiyle gerçek anlamına kavuşabileceğini önermektedir.¹⁰²

Diğer önemli kuramsal katkı ise Saliha Paker tarafından öne sürülen Türkiye'deki çeviri tarihi araştırmaları, kültürel hafıza, unutuş ve hatırlayış ilişkileri arasındaki bağlantıyı irdeleyen yaklaşımdır. Çalışmasında çeviri tarihi alanında son 10 yılda yapılmış araştırmaları değerlendiren ve bu değerlendirmeyi Andreas Huyssen'in hafıza, geçmiş ve temsil arasındaki ilişki ile kültürel hafıza savunucularıyla tarihçiler arasındaki gerginlikler üzerine yaptığı kavramsallaştırmanın üzerine inşa eden Paker, Huyssen'den "geçmiş düşünme biçimimiz gün geçtikçe, belli sınırlar içinde kalan ulusal tarihten çok, sınırları olmayan hafızaya yönelmektedir."¹⁰³ sözlerini alıntılamıştır. Huyssen, ulus devletlere ilerleme fikrinin hakim olduktan sonra geleceğe güven duygusunun hakim olduğunu, bunun da geçmiş yaşam biçimlerinin yıkılmasıyla mümkün olduğunu öne sürerek, geçmişin yıkılışının da unutmaya sonuçlandığını ifade etmiştir. Paker, bu çerçeveyi model olarak yapılacak bir açıklamanın, Cumhuriyet Türkiye'si'nin, Osmanlı geçmişini unutturma çabasını açıklamakta akılcı olabileceğini ifade eder.¹⁰⁴

Paker'e göre bu noktada çeviri tarihi araştırmalarına önemli görev ve işlevler düşmektedir. Saygın tarih anlayışının dışına çıkabilmeyi başarıp kültürel hafızayı bir şekilde rahatsız edip, unutulmuş olanı tekrardan geri çağırarak ve bu şekilde saygın olan tarihlerin ötesinde tarih "yazmayı" başarabilmek bu araştırmaların önemli işlevlerinden biridir. Bunun yapılabilmesinin "geleneksel, resmi ve milliyetçi" ön kabulleri aşmakla mümkün olabileceği, böylece tarih araştırmalarında unutulması gelenek haline gelmiş konuları hatırla(t)manın düşünce dünyamıza gireceği açıktır. Bu sayede genelde kültür tarihi, özelden de çeviri tarihini birbirinden kopuk ve bağımsız alanlar şeklinde görmeyip, tarihe bütüncül bir anlayışla bakılacaktır.¹⁰⁵

102 Michaela Wolf, "'Diplomatenlehribuben' oder angehende 'Dragomane'?: Zur Rekonstruktion des sozialen 'Dolmetschfeldes' in der Habsburgermonarchie", *Das osmanische Reich und die Habsburgermonarchie: Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Wien, 22-25 September 2004*, Marlene Kurz, Martin Scheutz, Karl Vocelka ve Thomas Winkelbauer (eds.), Viyana ve Mühnik: R. Oldenbourg, 2005, s. 503-513.

103 Saliha Paker, "Türkiye Odaklı Çeviri Tarihi Araştırmaları, Kültürel Hafıza, Unutuş ve Hatırlayış Şekilleri", *Journal of Turkish Studies=Türklük Bilgisi Araştırmaları [TUBA]*, Kaf Dağının Ötesine Varmak III: Günay Kut Armağanı, 2004, c. I, sy. 28, s. 275-284. Bu alıntı, 276. sayfada geçmektedir ve Huyssen'in *Present Past: Urban Palimpsests and the Politics of Memory* (Stanford, California: Stanford University Press, 2003) adlı eserinin 1. sayfasından alıntılanmıştır.

104 A.g.m., s. 277.

105 Aynı yerde.

Yazar bu kavramsallaştırmasından sonra, son dönemde yapılmış çoğu doktora tezi olan çeviri tarihi araştırmalarını tek tek ele almıştır. Parker'e göre bu çalışmaların en önemli özelliği, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri arasında bir kopukluktan ziyade, değişim ve dönüşüm içerisinde bir bütünlüğü aramaları ve bunu gösterme çabası içinde olmalarıdır. Parker'in değindiği tezlerden Osmanlı dönemiyle alakalı olanları ve bunların nasıl bir hatırla(t)ma çabasının ürünü olduklarını belirtmek istiyoruz.

Özlem Berk 1840-1980 yılları arasındaki çeviri hareketlerini Batılılaşma çerçevesinden ele aldığı tezinde, Türk kimliğinin ortaya çıkışında çevirilerin rolünü incelemiştir. Berk'in 1928 öncesinde üretilmiş metinleri doğrudan birincil elden okuyup değerlendirmemenin verdiği eksikliği açık yüreklilikle ifade etmesi ve bunun Parker tarafından Osmanlıca'nın öğrenilerek yapılacak tarih araştırmalarının unutuşun karşısında ve hatırlayışın yanında bir tavır takınmak olacağını vurgulaması ayrıca önemlidir.¹⁰⁶

Şebnem Tahir-Gürçağlar'ın 1923-1960 tarihleri arasındaki çeviri tarihi ve çeviri anlayış(lar)ı ile söylem(ler)ini araştıran doktora tezi ise, Cumhuriyet'in ilk döneminde sadece Tercüme Bürosu'nun söyleminin olmadığı, bunun yanında birçok özel yayınevi ve çevirmenlerin var olduğunu ve dolayısıyla dönemin çeviri anlayışının tekil değil de, çoğul olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁰⁷

Tüm bunların eşliğinde yazımızı Parker'in çeviri tarihinin aslında çok boyutlu bir araştırma alanı olduğu önerisiyle bitirebiliriz. Tek bir çeviri tarihi yoktur ve bu çoğulluğu görebilmek ancak "unutuşa-karşı-hatırlayış" ile mümkün olabilecektir. Araştırmalardaki sorunsalın kim ne çevirdi sorusunun ötesinde kurulmasıyla; çevirilerin tarihi, kültür, edebi ve dil bağlamı ortaya çıkacaktır. Çevirilerin konum ve işlevlerini eleştirel biçimde ele almadan 'saygın tarihe' karşı çıkabilecek ve Huyssen'in deyiimiyle "bir temsil içinde" yer alan bir hatırlayış/hatırlatış mümkün olamayacaktır.¹⁰⁸ Çeviri tarihi araştırmalarında, çeviri-bilim yöntemlerini kullanarak yapılacak çalışmalarla Osmanlı dönemindeki zengin literatürün günümüzle olan bağlantılarının kurulması mümkün olabilecektir. Bu da çok-kültürlü ve dilli bir yapıdan, tek uluslu ve dilli bir yapıya dönüşen düşünce hayatımızın geçmişteki zenginliğinin ortaya çıkarılıp, yeniden hatırlanmasını beraberinde getirecektir.

106 A.g.m., s. 279-280. Söz konusu tez şudur: Özlem Berk, "Translation and Westernization in Turkey (from the 1840s to the 1980s)", Doktora Tezi, Warwick Üniversitesi, 1999. Ne yazık ki bu tezi görmek ve değerlendirmek mümkün olmamıştır.

107 Şebnaz Tahir-Gürçağlar, "The Politics and Poetics of Translation in Turkey: 1923-1960", Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2001.

108 Saliha Parker, "Türkiye Odaklı Çeviri Tarihi", s. 282.

An Evaluation of Literature on the Ottoman Concept of Translation and on the Literary Translations during the Tanzimat Period

Haşim KOÇ

Abstract

This article tries to analyze academic studies on the Ottoman translations from the Tanzimat period to the beginning of the 20th century. In order to achieve this, the author looks at the 'story' of the concept of 'translation' in the Ottoman culture before the Tanzimat period. Furthermore, the term literary translation should not only be considered with its literary meanings and limited to the main literary genres, but also studies showing the translation culture around the literary translation should be taken into consideration. Thus, some recent works using the methodologies of the newly emerging field of translation studies and applying these new methodologies to the historical data in order to understand the phenomenon of Ottoman translation intensively are emphasized due to the fact that those studies aim to go beyond the questions of what are the title of translations and who are the translators. These studies displayed the very fact that a certain continuity and integrity took place between the Ottoman and Republican period instead of a clear discontinuity at least in the 'conceptualization of translation and its methodologies". The beginning of literary translation from the Western literatures into the Ottoman language in the second half of the 19th century is taken into consideration with a particular stress on the studies showing the emergence of new genres in their cultural and social contexts. The contributions of different ethnic and language groups, who are speaking Turkish but expressing themselves literally in different alphabets such as Greek or Armenian, to the emergence and constitution of new literary genres in the Ottoman literature are also assessed on the basis of their translations into Turkish in their own alphabets.

Key Words: Ottoman Empire, Ottoman Literary Translations, Translation Studies, New Literary Genres, History of Translation.

Osmanlı'da Tercüme Kavramı ve Tanzimat Dönemindeki Edebi Tercümelere Dair Çalışmalar

Haşim KOÇ

Özet

Bu yazı, Tanzimat'tan başlayarak XX. yüzyılın başlarına kadar Osmanlıcaya yapılan edebi tercüme üzerine yapılmış akademik çalışmalarını inceleyip değerlendirme iddiasını taşımaktadır. Bunu yapabilmeyi yollarından birisi, hem Tanzimat'tan önce tercüme kavramının nasıl bir hikayesi olduğuna bakmak, hem de 'edebi' tercüme olgusunu sadece başat edebi türlere hapsetmeden, edebi tercümelemlerin etrafında nasıl bir tercüme kültürünün oluştuğunu gösteren ve inceleyen eserleri de dikkate almak-

tan geçmektedir. Bu noktada, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tercümeleri listelemenin ve kimin neyi çevirdiği sorusunun ötesine geçerek, araştırmalarının sorunsalını yeni geliştirmekte olan çeviribilim araştırmalarından alan ve bu sorunsalı tarihsel malzeme-ye uygulayarak Osmanlı'daki tercüme olgusunu derinlemesine anlamaya çalışan eserlere daha net vurgu yapılmıştır. Bu tip yeni çalışmalar sayesinde, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş esnasında en azından 'tercüme anlayışları ve yöntemleri' açısından net bir kopukluktan ziyade, değişimi içerisinde barındıran bir bütünlük ve sürekliliğin olduğu anlaşılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşan ve Batı edebiyatından yapılan edebi tercüme ve bu türlerin oluşumunu anlatan eserler de yine içinde buldukları kültürel ve sosyal bağlamları dikkate alan eserler değerlendirilerek incelenmiştir. Ayrıca edebi türlerin oluşumunda imparatorluk içerisinde bulunan ve Türk dilini farklı alfabelerle yazan unsurların Türkçeye farklı alfabelerde yaptıkları tercüme-lerin katkıları da değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlıca Edebi Tercüme, Çeviribilim, Yeni Edebi Türler, Çeviri Tarihi

